

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

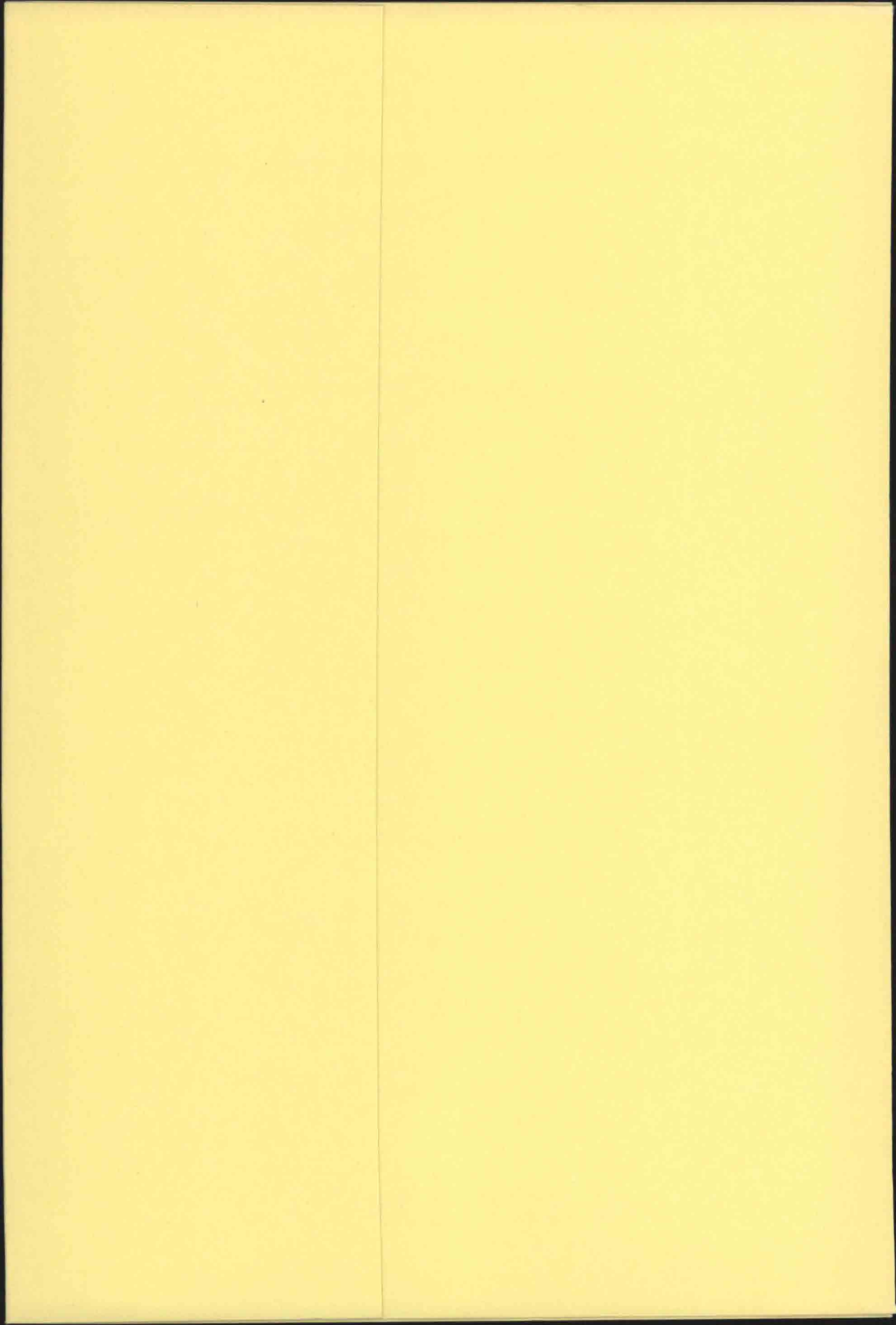
VER
Puerilis aetas

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

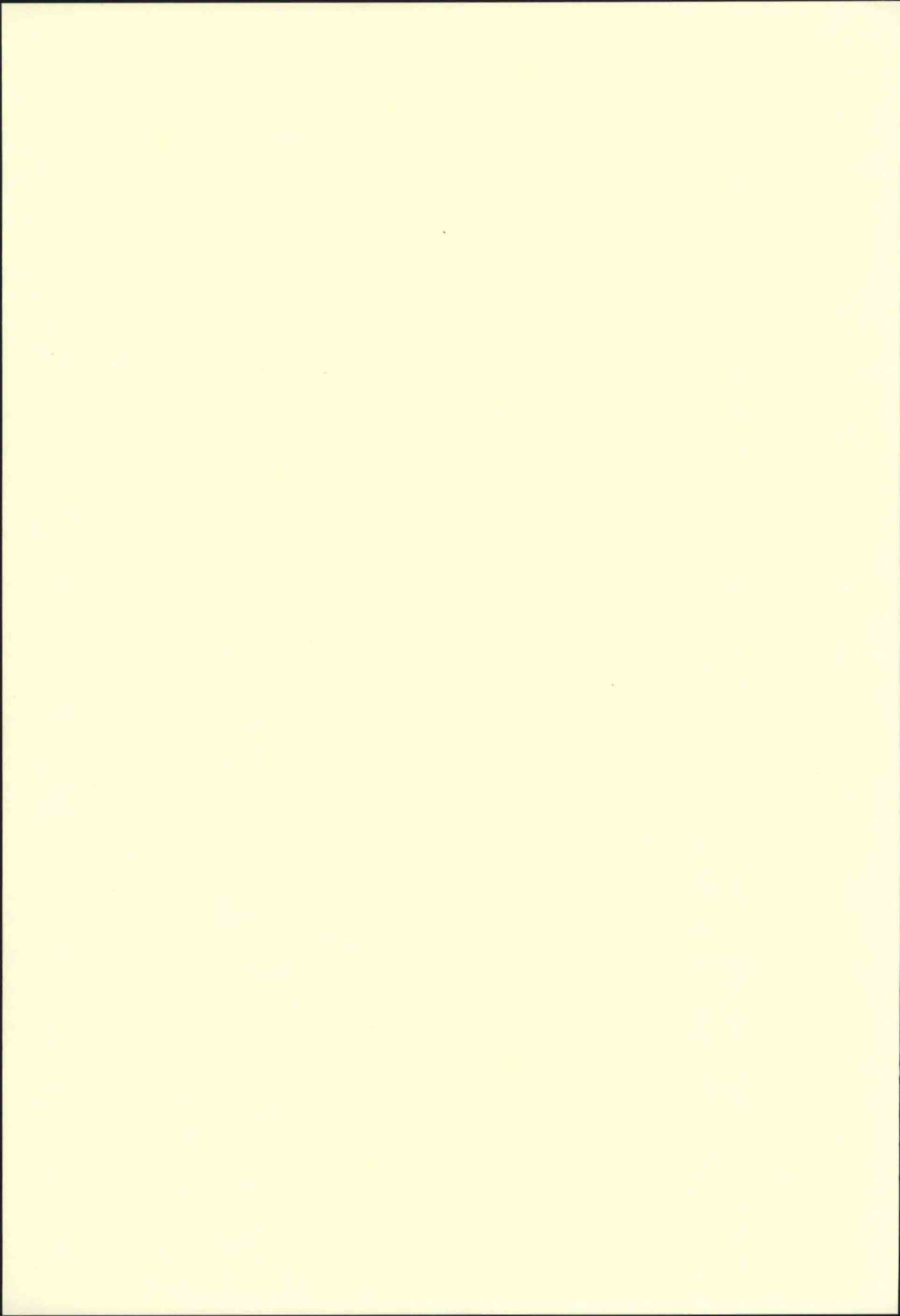
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

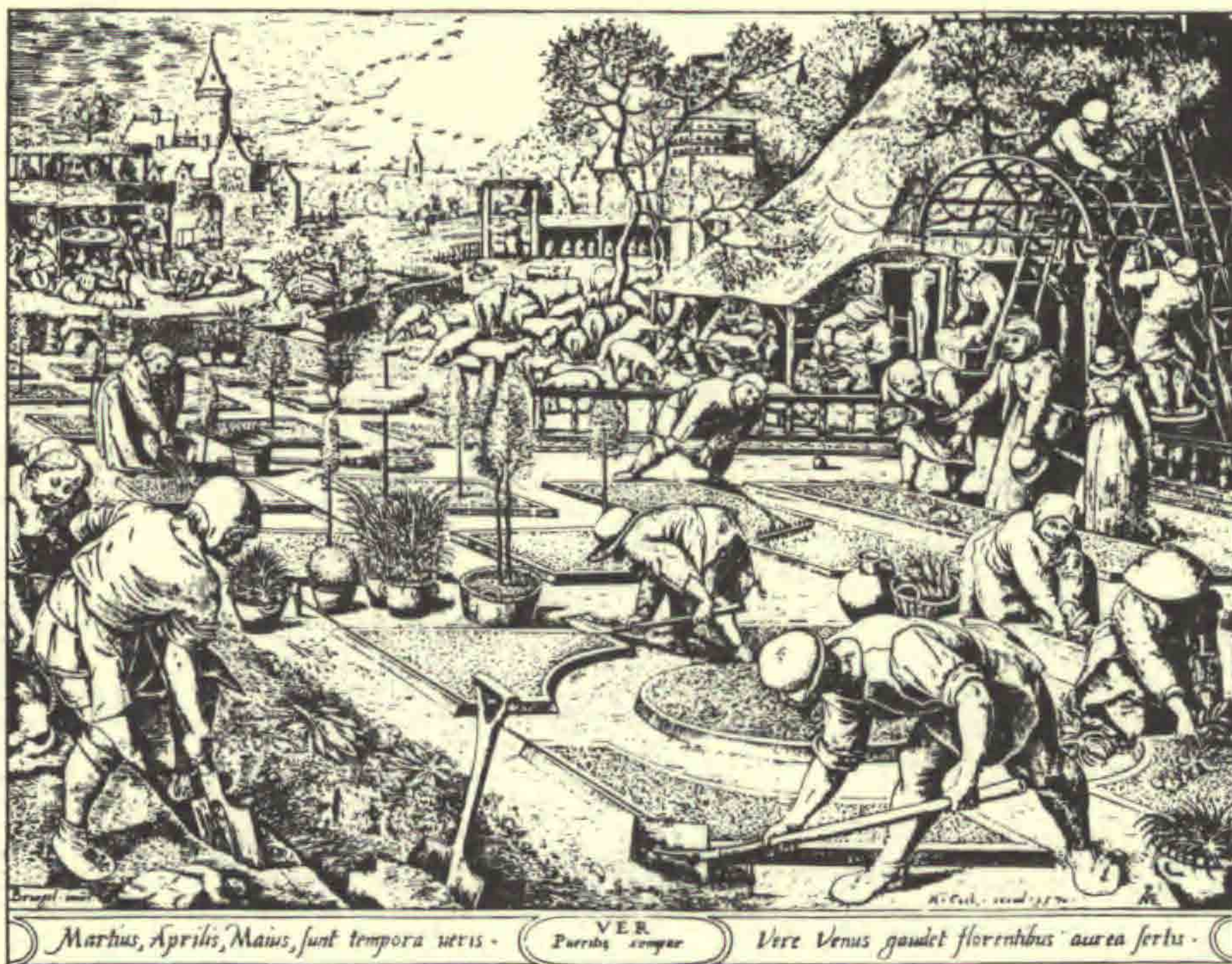
MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 19 1989

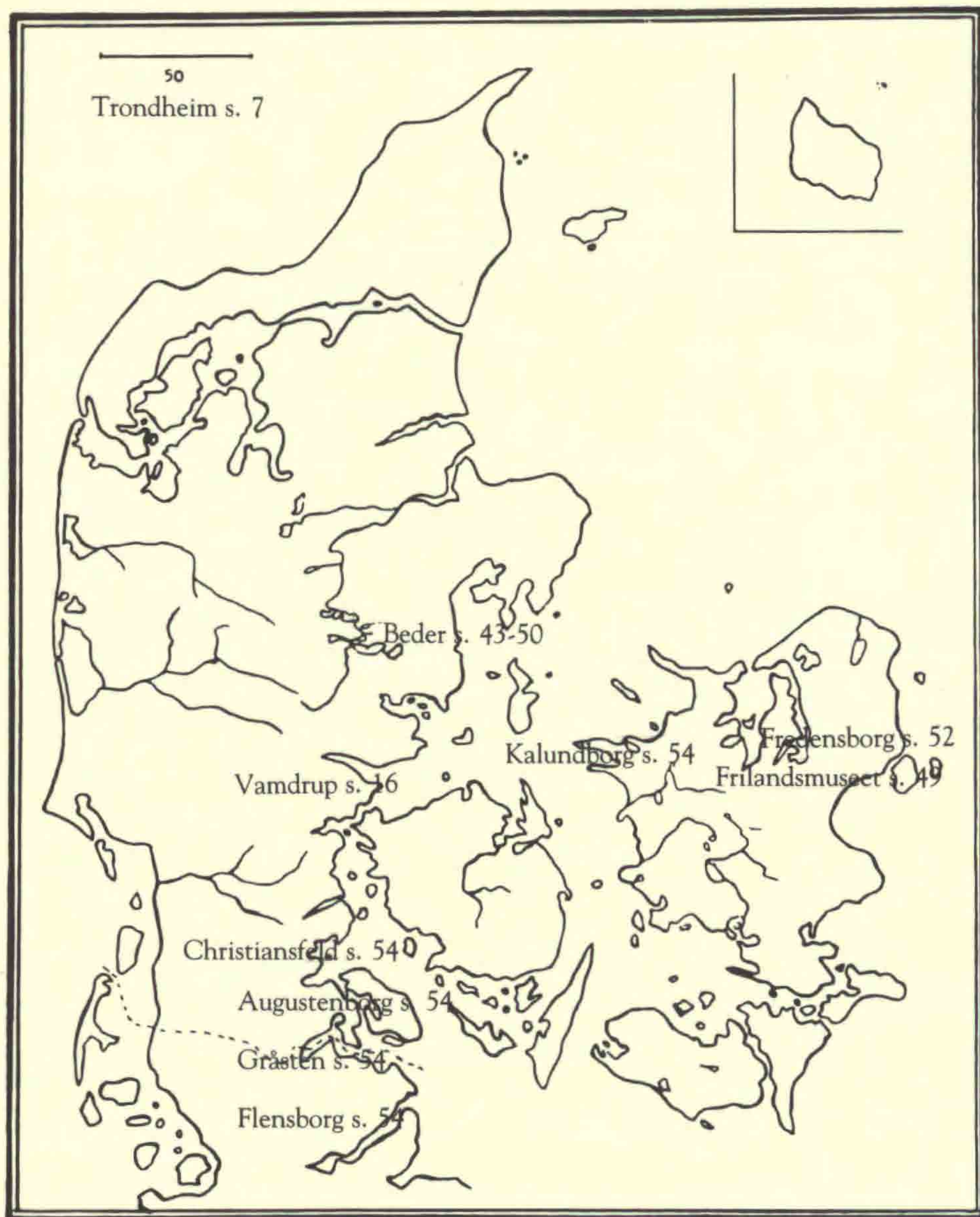
**FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE**

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 19 1989

INDHOLDSFORTEGNELSE

Gunnar Weisæth: Om Christian Gartner, død i Norge 1716 og hans hagebok HORTICULTURA, trykt i 1694	7
A. Ørum-Larsen: En mindeværdig proprietærgårds-have nær Vamdrup	16
Søren Cock-Clausen: Nyt om gamle haveklokker ...	24
V.J. Brøndegaard: Kermesbær – et haveukrudts kulturhistorie	35
Små meddelelser	
»Havetid«	38
Beder Gartnerskoles 100 års jubilæum den 7.juni 1989	43
Havebrugshistorisk dagbog 1988–okt. 1989	45
Bibliografi 1988–okt. 1989	47
Boganmeldelser	
Plejeplan for Nationalmuseets arealer på Frilandsmuseet, af Jane Schul	49
Beder Gartnerskole 1889-1989. 100 år i bevægelse	50
Ekskursionsberetninger	
Fredensborg	52
Kalundborg og Lerchenborg	54
Christiansfeld, Gråsten, Flensborg og Augustenborg	54

Trykt med økonomisk støtte fra Undervisningsministeriet og De danske
Haveselskaber

Om Christian Gartner, død i Norge 1716 og hans hagebok *Horticultura*, trykt i 1694

Hagebok for nordiske land, særlig for det nordenfjeldske Norge

Et 300-årig minne

About Christian Gartner, who died in Norway 1716 and his garden book «Horticultura», printed in 1694.

Garden Book for northern countries, especially for the northern regions of Norway.

A 300 years old memory

Key-words: Gardening; Gardens; Mountains; Vegetables; Ornamental Plants; Seeds; History; Norway.

Av Gunnar Weisæth¹ NLH, Norge

Avhandlingen heri er av historisk interesse for hagekultur, gartneri og frøavl i tiden omkring 1650 til år 1790. Christian Gartner gikk sine første læreår i »Hans Kongl. Majest. Høyførstelige fru Moders Høyloflig Sl.² Ihukommelses Lysthave ved Amalienborg«, i årene ved Frederik III's og Christian V's tid.

Av en faksimile her av tittelsiden går det fram at det er en liten bok som omfatter »Lyst = Urte = Frugt eller Kiøcken Have i disse Nordiske Lande, Særligen her Nordenfields, best kan funderis, anleggis, indhægnis, afdeelis, Jorden dyrkis, plantis, saaes, vandis, formeris og bevaris.« Som en ser dekker boka godt det rent hagebruksmessige med stoff fordelt på 60 sider + tittelside og 14 sider Forord og Dedicatio. Manuskriptet var ferdig den 12. august 1692 og boka ble ferdig trykt i København i 1694.

Chr. Gartner fikk antagelig sin ildprøve under krigshandlinger i 1656-1660. Han fortsatte sin praksis i ulike deler av Danmark, Tyskland, Nederlandene og Frankrike. Han var bl.a. i Versailles og i Forstaden St. Victor hvor det på denne tid var samlet alle verdens viktigste urter, over 3000 ulike slag. I Paris traff han amtmann Peder Tønder til Dønnes i Nordland og fulgte med ham over Holland og tilsjøs til Trondheim. Her fikk Chr. Gartner Kgl. Privilegium på å drive med Frø og Frøhandel så tidlig som i år 1675. Etter stor bybrann i 1681 og ved gjenoppbygging av Trondheim by fikk han til oppgave å foreta planlegging og oppbygging av byens gater med

tilhørende trær og busker. For å få det gjennomført ble han utnevnt til »planermester for byens gader« og denne stilling hadde han fra 1685 til 1713.

Chr. Gartner's lærebok ble altså trykt i København hos Bockenhoffer, Kgl. Majest. og Universit. Bogtr. i år 1694. Den ble fort utsolgt. Et nytt opplag ble trykt i Trondheim i 1746, men da ble Fortale og ÆRERIM utelatt. I 1976 ble 1000 nye eksemplarer lik utgaven av 1746 trykt som faksimile av NTH³, men denne ble også fort utsolgt. Det må her nevnes at Det norske hageselskap ved 200 års festen for Chr. Gartner fikk trykt opp Horticultura slik som den forelå første gang i 1694. I de siste 50 år har det vært vanskelig å oppdrive »det fulle sett«. Mange av de yngre kan ikke lese godt nok bøker med gotisk skrift, så en må håpe at neste opplag blir trykt med latinske bogstaver.

HORTICULTURA,
Det er:
**En kort Underviisning og Anledning/
Hvorledes En liden
Øst-Urte-Trugt=
eller
Kiøden = Have
I disse Nordiske Lande / sær=
ligen her Nordenfields / best fand
funderis, anleggis / indhægnis / af=
deelis / Jorden dyrkis / plantis /
sådes / vandis / formeeris
og bevaris.
Udi nogle fåa Capitler afdeelt.
Alle mine her paa Støden fornem=
me Belyndere og Haver & Plebhavere til :
Tienste / i det korteste og eenfoldig=
ste forferdiget
Af
Christian Gartner.
København / Trykt hos Joh. Phil. Bockenhoffer
Kongl. Majest. og Universit. Bogtr. Aar 1694.**

Faksimile av tittelsiden for Horticultura forfattet av Chr. Gartner og trykt i året 1694.

Chr. Gartner hadde minst 17 års erfaring fra Norge da han i 1692 skrev ferdig sin bok Horticultura. Litt mer om hans biografi tar vi med i slutten av denne avhandling. For å spare plass må jeg istedet henvise til noen artikler jeg tidligere har skrevet om Chr. Gartner og hans bok Horticultura.

Han hadde et sjeldent godt plantekjennskap, men på Værnes, 3 mil NØ for Trondheim støtte han på et planteslag kan ikke kjente. Det var asalrogn *Sorbus intermedia* som var plantet i store mengder mellom Værnes hovedgård og Værnes kirke. De store nypeliknende frukter ble brukt til mat og drikke der, vitaminrike som de er. Gartner valgte å bruke Værnes som referansekilde for hvilke trær og busker som egnet seg for Norge nord for Dovre og Jotunheimen.

Innholdet i Horticultura kan brukes til mangt. Selv fikk jeg anledning til å verifisere bakgrunnen for sagn, bl.a. om en storm som var så sterk at den

8 (o) 8

Register paa de Træer / Urter og Blomster som i denne Urte-Gave handliss om.

A.

Abbeelen	"	47	Anemone	"	37
Abbenrøb	"	11	Angelide	"	30
Abfinthium	28. 30		Anis	"	32
Abrotanum	"	28	Anthirrinum		32
Acetosa vulgaris	31		Arum	"	34. 37
Adenes Virginia	21		Artesiod	"	18
Adenes Canadensis			Artoffeler	"	21
"	"	21	Ast	"	47
Acorus	"	28	Asparagus, Spar-		
Agurder	19. 20. 21		ges	"	21
Adeleje	"	30	Astragon	"	28
Alant	"	28	Astrantia	"	29
Alke Kengi	"	28	Apritojer	"	11
Allium	"	28	Auricula Muris		30
Alm	"	47	Auricula Urfi		30
Amaranthus	"	16	Atriplex Major		19
Althæa	"	30			

B.

Balsamina	Fæmi-		Balsom	"	28
na	"	16. 32	Basilide	"	21

8 3

Be-

Register.

Serpentina	"	47	Stidelsbær / grønne		
Spinacia fragifera	33		og sorte	"	8
Spinas	"	18	Soelbær	"	8. 9
Spina Christi	"	47	Spillinger	"	10
Starley	"	29	Skrubbebær	"	27
Stramonea	"	16	Syre	"	18. 30
Stordenæb	"	32	Svale-Urt	"	32

T.

Tanacetum	"	29	Tørfiste Melis		
Thalictrum	"	33	Tørfiste Bioler		33
Thlaph	"	33	Trifolium	"	33
Timian	"	21. 23	Tulipa	"	37
Tindveed	"	47	Tulipa Perfica		
Tobad	"	16	Tusinddyd	"	30
Tørste-Flabbe		32	Tusindfryd	"	13
Tørste-Mund		33	Tragel Hispan:		33
Teiebær / Tranbær	28		Tyrebær		28

S.

Balmue-Græse	"	22	Silde Vinrander		29
Valeriana Græca	34		Verbascum	"	32
Vaccinia Palustr.	28		Vitis Idæa	"	28
Vaccinia Rubra	28		Viola pentagona		33
Viola Matrojalis	34		Viola muriana		33
Viola Noctua	"	34	Urtica Romana		34
Viola Alba	"	32	Uva Urfi		28
Vindruer	"	11	Wunderbaum		16

8 (o) 8

ødela tårnene på 17 kirker i Trøndelag en desemberdag i 1689. Han nevner dette for å vise hvor hardt klimaet kan være, og at en derfor bør legge vekt på det for hagebruket.

Gartner legger vekt på det at en for hvert sted finner fram til hardføre planteslag. Han mente også at mange grønnsakslag burde brukes og dyrkes ved bergverkene i Norge. Spesielt nevner han Valeranella-salat eller lammesalat som godt egnet for kjølige områder. Han kaller den Feldtsalat, hos oss gjerne vårsalat. Er det et vekstlag som har sprunget Danmark forbi⁴. Det er en fin salat for bruk utover høsten.

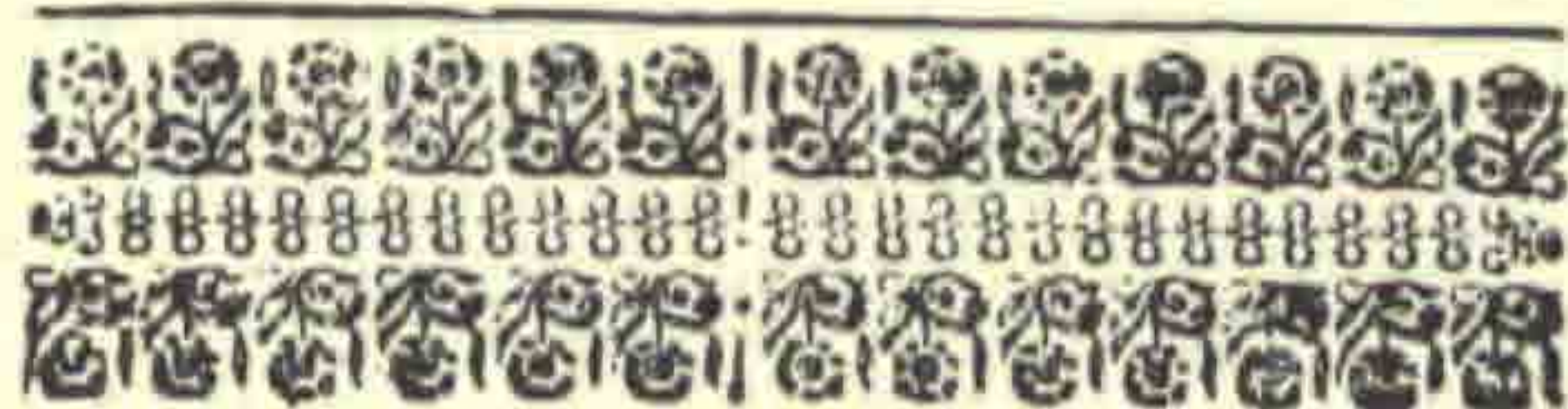
For hager tilfjells trekker Chr. Gartner fram hva direktøren for Røros kobberverk år etter år har i sin hage ca. 800 m. o.h. Her nevnes en rekke grønnsaker. Rester av bergverksmannen Henning Irgens hage i Møllmannsdalen kan en enda se; fordi en del av jordterrassene, som ble brukt som sol- og varmesamlere, ennå kan lokaliseres. Skiløyper krysser hagen på vintertid, og om sommeren er miljøet og husene der en turistattraksjon. Under omtale av annleget trekker han fram hva høstsåing av visse grønnsaker kan bety for bedre utnytting av fuktighet og varme. Han tilrår høstsåing av gulrot, persille, pastinak, rødbeter, reddik, salat, karse, timian »og andre slags fleer; og som slik falder tidlig snee, der icke gierne gaar bort før om Vaaren, da ligger alting som i Dvale indtil May-Maaned«. Han anbefaler at det prøves der sommeren er kort.

At Chr. Gartner har gitt vesentlig bidrag til medisinsplanterens dyrking og historie har vel inntil nå unngått historiens søkelys. Han samarbeidet med de første apotekere i Trondheim og han omtaler også hagen til apoteker von Westen, som også har et 3-sidig hylderim tilegnet Gartner. Allerede på en av de første sider i Horticultura nevner han at han i sin første tid var satt inn på å utrydde *Napellus* fra hagene. Da som nå var denne art av *Aconitum* en giftplante, bl.a. brukt av folk til dyrevask, mot lus, lopper og fluer. Han skriver: »Munckehætte, den var ved min Ankomst her til Byen gemeen i alle Haver i Lehnet, men fordi hun er for giftig, har jeg utryddet hende for Fare skyld.«

Han lyktes ikke så vel med denne aksjon, for i enkelte bygdelag fortsatte de med egen innsamling til årlig bruk; det gjaldt iallfall for Stjørdal, hvor bøndene mente de hadde rett og hevd på slikt for seg og sine naboer.

Noen sider i Horticultura brukte Gartner til å berette om de blomster og løkvekster, som kan trives i lavlandet nordenfjells. For å illustrere forholdene velger han hagen til fru lagmann Dreier. Hun var av hollandsk avstamning, men født i Recife, Sør-Amerika i det 17. århundre. Dels hadde hun anskaffet meget selv, men Gartner var også behjelpelig i å få flere sorter og arter til hennes prydhave. Det er rart å tenke på at en rekke tulipaner, iris og liljer som pinse- og påskeliljer prydet Trondheim fint, allerede i slutten av det 16. århundre.

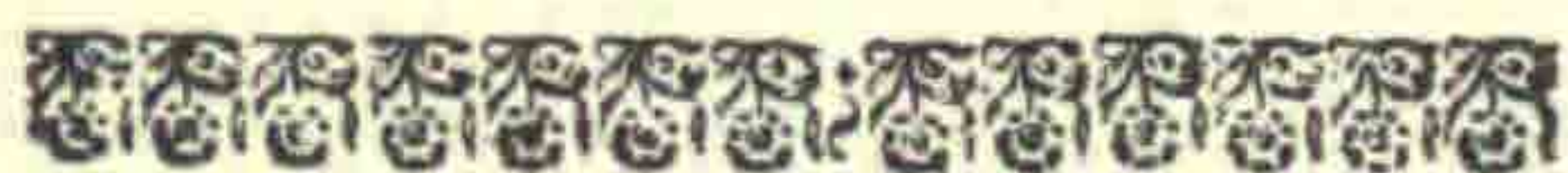
DEDICATIO.

Autoris Gliid og Forfarenhed
Audi Have-Plantning efter
dette haarde Climatis Vanskelig-
hed / fand ved denne liden Tractat
besodre Mangens Nytte og Lyst
paa disse Stæder. Trundhiem
den 4 Januar. 1694

P. Krog.

Imprimatur.
C. BARTHOLIN.

Faksimile av Horticultura 1694 side »dedicatio«.

Den
Vel-Edle og Velbaarne
Beder Bønder
Til Dønnes /

Kongl. Majest. Høybetroede
Altmænd ofver Norlandene /
og Commissarius.

Høngunstige Patron.

Saa som jeg mig hafver fore-
taget et lidet Skrift om Havers
Beskaffenhed / efter dette Lands
eller Stæds Climat / og fornem-
me Benner's Ansøgning / at la-
de udgaae; Da erindrer jeg mig Christi
Ord om Blomsterne / Matth. 6. At den
prægtige Salomon i al sin Herlighed /
var

»Piken fra Brasil som ble Trondheims blomsterdame for 300 år siden«
har jeg kalt vedkommende i en artikkel. Over 130 blomsterslag og kryd-
dervekster er omtalt i boka *Horticultura*, fra Akeleie, Anemone, Balsam,
Calendula til *Tulipa*. Tusenfryd, *Viola* og *Verbascum*.

Boka har flere sider om bær og bærbusker som solbær, hvite og rød rips,
stikkelsbær, kirsebær, moreller, eple, pærer, plommer, grønne og svarte
stikkelsbær. Av treaktige fruktslag nevner Gartner at »norske kirsebær«
bærer frukt nesten hvert år.

Av planter som bør tiltrekkes i mistbed (gjødseloppvarmet benk) nevner
han paprika, melon, reverumpe, ringblomst, fløyelsblomst, kornblomst,
revebjelle, klokkeblomster m.m. På side 16 gjør han oppmerksom på at
indiansk blomkarse kan man spise både blomstene og bladene i salat, *Rici-*
nus og ridderspore oppales best i benk, det samme skriver han for tobakk og
Poma amoris = kjærlighetseple, nå kalt tomat.

Apotekeren for det nordenfjeldske Norge, den adelige Arnoldus von Westen, valgte å uttrykke sin oversikt og takk for Chr. Gartner i form av et lengere ærerim, gjengitt på 3 sider foran i *Horticultura*. Vi hitsetter noen strofer av det 300 år gamle dikt:

»Her Urter findis nu, og andre Vexter fleer, som ei for tive Aar i Trundheim voxen er. Fuldkommen Blommekaal, Agurker og Meloner, Ja Vintersalat skøn, see hvor Gud Aaret kroner! Adskillig Rødder god. Endivie, Seleri. og Petersilie skøn, med andet Krydderi. Hvad ellers nevnis meer udi hver Kiøcken Have, Saa vel som Urter fleer til Medisin at lave. Ja de som Øyens-Lyst fornøyer med sin Pral. Dem jeg ej alle kand opregne i sit Tal.«

Og så til slutt:

»Sligt har vor Christian den Konst Erfarne Gartner Her prakticeret først, hvorfor vi hannen tacker, Hans Minde vare skal, saa længe Trundheim staar, Vor Børn ham ære bør, og det fra Aar til Aar.«

Det har vært tvil om Chr. Gartner kjente potetplanten, men det gjorde han. Han nevner den under sitt spansk-indianske navn *Papas inodorum* allerede i årene før 1694. I samme sleng nevner han et annet knollbærende slag, nemlig »Jord-Æbler holder seg ude hele Vinteren, forplantis om Vaaren i god fet Jord«. De latinske navn han brukte: *Adenes canadensis*, *Adenes virginiana* og *Flos solis tuberosus* viser til et planteslag som i samme århundre hadde blitt oppdaget som næringsrik kulturplante hos indianerne i Canada, nå kalles den oftest jordskokk. Dette planteslag, jordeple, var vanlig hos oss ca. 100 år før poteten kom i vanlig bruk.

I *Horticultura* er det nedskrevet flere sider om lagerplass for grønnsaker og for planteprodukter som ikke tåler den nordiske vinter ute. Det er også nevnt en »overvintringskjeller« for busker og blomster med eksempel på en 10 m lang kjeller litt nedgravet i jorda, men med litt lys.

Hagelitteratur på Chr. Gartners tid

Chr. Gartner var alt en gammel mann da han kom til Norge. Tiden forut hadde han brukt både som lærling ved Amalienborg og som farende svend ute i Europa. Han nevner en del bøker som kan være av interesse. Av tyske forfattere nevner han at han har studert »Rembertus, Dodoneus, Tabernæmontanus, Matthiolus, Fisker, Elsholts, Lauremberg o.fl. Men mange av dem skriver self i mod hinanden og hva saæn og planting angaar skriver de lidet om, som den gemene Mand icke forstaar, og er saa dens beste Videnskab tilbage.« Av skrifter forfattet i Norge kjente han godt Joackim Irgens: *Catalogo plantarum Nidrosiensium*, hvori var beskrevet alle de urter som vokser baade her i Norge, som i Norland etc. Det er interessant å vite at deler av dette vel 300 år gamle manuskript av Irgens befinner seg i Botanisk Centralbibliotek i København.

Dessuten hadde Gartner i sin tid adgang til å studere i *Doctor Simons Paulli Urtebog*, *Henrich Smids* og *Hans Blocks Urte-Have*, likeså *Peder Kyllings Viridarium Danicum*, hvortil han viste »den gunstige Læser hen«.

At han et sted anfører at »tilmed er jeg det danske sprog icke saa megtig som jeg gjerne ville« har blitt tatt till inntekt for at han ikke var dansk eller norsk, men han var det, født i den tysktalende del. Han var født i Flensburg, i den tiden området hørte til det dansk-norske kongerike, og var nesten hele sin tid borger av dette forenede rike. Som så mange fra Slesvik-Holstein kom han til Norge en tid etter at området var tatt ved krig og forhandlinger. Og Christian Gartner fant seg vel tilrette i Norge.

Gartner døde i Trondheim 16. desember 1716. En kort biografi over Chr. Hansen Gartner er å finne i Norsk hagebruksleksikon bd. 1 side 333. Den er skrevet av Torfin Skard. Her har også forsøkt å sette opp liste over når i tiden første gang bestemte vekstslag er omtalt i norsk litteratur. Svært mange vekstslag nevnes for året 1694 da *Horticultura* ble trykt.

Så vidt jeg har forstått gikk han like etter komfirmasjonen i sitt første læreår ved Minneparken for Dronningen, som lå omtrent der Københavns Tivoli og Hovedbanegården ligger i dag og under den brede gate som skiller de to institusjonene fra hverandre. Senere fortsatte han som gartner ved Amalienborg gamle slottshage. En tid arbeidet han også i Leiden i Holland og ved hagene i Versailles og ved St. Victor i Frankrike. Gartner var alt i »satt alder«, da han kom til Norge. Sine siste 40-41 år levde han i Norge, dels som frøhandler, dels som hagearkitekt, skribent og som planermester i Trondheim.

I noen brev og dokumenter som ennå eksisterer fra denne tid får en vite mer om Chr. Gartner. Et av disse er gjengitt i sin helhet hos Henry Berg (1981) s. 175-176 i avhandlingen: »Små bilder av livet i det gamle Trondhjem« i boka »300 år med Cicignon«. Her får en opplyst at Chr. Gartner hadde vært »planermester« for byen Trondheim helt fra tiden før Kong Christian V's besøk i 1685, og han arbeidet som sådan da Kong Frederik IV var ventet til byen i året 1704. Ved soldaters og endel borgeres hjelp fikk han opparbeidet gater og grøfter, pluss foretatt plantinger i byens sentrum. Lønn for sitt planermesterarbeid fikk Chr. Gartner først fra 1704 og fram til 1713. Berg kaller ham for »byplansjefen« og helt sikkert er det at Gartner kan betraktes som byen Trondheims første bygartner, og det i alle fall fram til juni 1711. To store bybranner hadde han opplevet, først i 1681 og så i 1708. Under kapitlet om frugtdyrking nevner han eksempel på trær som i 1681 hadde gått med, og som han da hadde fulgt i ca. 7 års tid. Det bekrefter at Gartner var kommet nordover like før 1675.

I fortale til *Horticultura* nedskrevet i 1692 bebudet Chr. Gartner at med tiden kunne det bli »et lidet Anhang«. Det ville befatte seg med de stedene har har arbeidet i Danmark og ved 4 fyrstelige hager i Tyskland, samt ved

de kongelige hager ved Louvre og St. Victor i Frankrike pluss andre hager han hadde besøkt. Hvis boken ble gott mottatt »Kunde jeg vel en anden gang gjøre liden Anhang, hvorudi jeg ville icke allens beskrive hvert Stæd ved Nafn som jeg self besøkt haver, men end og de fleste Rariteter, som den tid var at see.«

Dette bebudete oppsett ble antakelig aldri trykt, men kanskje påtreffes en manus herfra en dag. Hvis så vil skje skulle Chr. Gartners notater også få betydning for hagekunstens og botaniske samlingers historie. Man må smøre seg med tålmodighet i en slik sag. Og mange planteslag venter på å bli tatt i bruk. Folk går ofte forbi en nytteplante uten å tenke på, hvorfor den står der. Slik er det ennå med tålmodighetsurten, *Rumex patientia*, Munkerabarber kalt på side 31 i Horticultura.

Gedult ist gar ein seltsame Kraut
Steck nicht einjeden in die Haut
Ereutz und Ungedult vertreibet Lachen
Gedult uberwindet alle Sachen

På norsk-dansk kunne en få Gartners siterte dikt oversatt omtrent slik:

Tålmodighet er en merkelig urt.
sitter ikke i huden til alle
Kors og utålmodighet fordriver latter
Tålmodighet overvinner alle saker.

21
Urte.Habe.
Herforuden fand man og saae om Høsten i
September og October gule Rødder, Petersilje,
Pastinakker, Lactuck, Ringblom og Valmue.
Groe, mens andre slags lykkes ikke altid vel her
ved Søe.Kanten for Vinterens Fuld, som un-
dertiden begyndes ved Michels Tid, og ofte
ikke for Mortens Dag; og da, naar somingen
Snee falder, lider baade Sæt.Urter og hvad
som man saaer om Høsten, Skade af Frost og
Kuld, formedelsst Mangel af Snee, som den-
nem derfor skulle bevare: Mens oppe i Landet,
og sonderlig til Fjelds hos Berg Berkerne som
er særdeles approberet af en fornem Liebhav-
er og Kunst.Glæker, fordm Belæde Hr. Berg-
Mester S. Henning Jurgens, som paa hans
Gaard Harli eller Dalen, en Miil fra Roer-
aas, som hand selv havde fundet sig en liden
smuk Have i Udsigt mod Solen, og neden for
Haven et Lysthuus, imellem Haven og et fersk
Bund, saa man kunde træde af Lysthuset ud paa
Bundet, hvor udi vare adskillige slags rare Fi-
sker, saasom Aborre, Gledder, Sieck, Hax, La-
ge, Øreder, Røer, Grundlinger, Foreller, som

ikke her ved Søe.Kanten er at bekomme, som
hand med sær Invention kunde fange lige saa vel
om haardeste Vinter, naar Isen er ober en Alen
tyk, som om Sommeren, saa vel som om Hø-
sten mesten alle de slags Urter, som vi har her
ved Søe.Kanten, baade af Sæt.Urter af Semi-
ne, saa vel som af Bulbosis og Tuberosis. Om
Høsten saae hand Petersilje, Pastinakker,
gule Rødder, røde Beder, Rødlis, Lactuck, Kar-
se, Timian og andre slags fleer; og som der
falder tillig Snee, der ikke gierne gaaer bort for
om Vaaren, da ligger alting som i Dvale indtil
May Maanet; naar da Sneen afgang og So-
len stiger høyt, saa vi snart veed af ingen Nat
at sige fra Majo til sidst in Julio, groer Urter-
ne med saadan Gesvindighed, at man fand ha-
de backe gule Rødder, grøn Petersilje og Sa-
lat in Junio, foruden Mist.Beth eller videre
Umage. Man maa ikke lade omspade Jorden
for man strax vil saae i den, thi naar Jorden
ligger itkun een Dag opspadet i Binden, og
bliver ikke saad, da gaaer den beste Kraft af
hende.

Den Norske

22

De fleste grønnsaker vi har idag er omtalt av Chr. Gartner, nesten alle utenom kålrot som da var et nytt vekstslag. Blomkål omtales med sitt rette navn. Gartner bruker også ordet Carviol, fransk navn på den grønnsak som da lå i startgropa, historisk sett. Nesten alle aktuelle kryddervekster er nevnt i boka. Det bør nevnes at Chr. Gartner allerede for vel 300 år siden hadde en fin og veletablert planteskole ved Trondheim.

Frø og frøavl

Gartner har også med litt erfaringer fra frøavl, f.eks. på side 24. Frøavlen er vanskelig, men i det nordenfjeldske kan det gå bra med kål, nepe, karse, pastinak, undertiden også med gulrot, reddik, persille, dill og salat, ringblomster, valmue, kornblomst og ridderspore.

For å bevise hva boka inneholder, tar vi med som faksimiler: tittelbladet, del av registeret og del av omtale av dyrking av mulige grønnsaker i fjellbygder og ved bergverkene, slik som ved Møllmannsdalen ca. 4-5 km. øst for Røros, nå kjent som et verneviktig turistområde sommer som vinter.

Noter

1. Fagutdannelse som lærling ved Kvithamar forsøksgård, yderligere utdannet på landbruksskole og gartner-skole. Slutteksamen fra Norges landbrukshøgskole, hagebruksavdelingen, Ås 1940. I botanisk hage, Oslo 1941-45, studieopphold ved Alnarp, Svalöv og Weibullsholm i Sverige samt i Tyskland. Foredler og lærer ved landbruksfakultetet, Tucuman Universitetet, Sør-Amerika 1949-52. Siden 1956 lærer i grønnsakdyrking i Ås. Nå pensjonist.
2. = salige
3. Norges Tekniske Høgskule
4. Omtales kort i A. Pedersen, Dyrkning af Køkkenurter 1932 og i alle fem udgaver af Nord. ill. Havebrugsleksikon 1902-1948 (red).

En mindeværdig proprietærgårds-have nær Vamdrup

An memorable farm garden near Vamdrup

Key-words: Farms; Gardens; Landscape Gardening; Ornamental Gardening; Denmark

Af A. Ørum-Larsen

I 1842 købte en yngre landmand, F. A. C. Thomsen¹, en gård i den lille landsby Hjarup ved Vamdrup, ca. 10 km syd for Kolding. Ejendommen blev samlet ved køb af en anden gård og noget præstegårdsjord. Den hed Hjarupgård og var på 110 ha med eng og skov. Et smukt og rummeligt stuehus i nyklassicistisk stil var netop blevet bygget. Den lange, lave og hvidkalkede bygning, der er forsynet med rustikfugninger på hjørnerne og

Hjarupgårds have tegnet ca. 1850. I forgrunden dammen. I baggrunden stuehuset. Til højre »Rotunden« af hestekastanietræer. Til venstre Rosenhalvøen med de 3 forsvundne havestatuer.

ved de to indgange, har sparrehovedgesims og halvt afvalmede gavle. Foran var en brolagt sti, yderst med stenpiller og jernkæder imellem. Den store gårdsplads var oprindelig domineret af 4 mægtige kastanietræer. Bygherren, Frederik Buck,² døde samme år, og det hele blev overtaget af nævnte Fritz Thomsen, der var fra Gråsten, hvor han efter faderens død også havde overtaget dennes ejendom, – kaldet »Palæet«.

En stor, smukt beplantet og rigt udstyret park var blevet anlagt ved det nyopførte hus, så da Fritz Thomsen giftede sig året efter med Albertine Christiansen, en datter af den rige storkøbmand Andreas Christiansen i Flensborg, kunne han byde hende velkommen til et smukt og herskabeligt hjem.

I de næste år udfoldede livet sig rigt på Hjarupgård, og familien, der hurtigt voksede, levede herskabeligt med mange mennesker og husdyr omkring sig. Ialt 9 børn voksede op i de smukke omgivelser, som de senere aldrig glemte. En tegning findes af parken fra ca. 1850, og hver af børnene fik en kopi som minde. Ved hjælp af dette og fortalte minder gennem generationer er det muligt i meget grove træk at give et billede af denne minderige gård og park³.

Stuehuset set fra gårdspladsen idag (1989).

Haven

Anlægget, som var ca. 3,5 ha, lå nord for huset. Man kom ned fra have-salen ad en bred trappe, der er flankeret af to prydvaser af sten, der sandsynligvis stammer fra en slesvigsk herregårdspark. Den store græsplæne, som skrånede ned imod en dam, var gennemkrydset af grusede stier. Hvor disse løb sammen, lå runde bede med kantplanter og smukke blomsterplantninger. Det første nedenfor trappen var yderligere smykket med et solur af bronze. En bred havetrappe førte videre ned til et aflangt parti med et rundt blomsterbed, kantet med lavendel. Foran dammen løb en lille bæk, Hjarupbækken, som løber ud i Kongeåen, der til genforeningen i 1920 markerede den dansk-tyske grænse.

På vandet holdt et svanepar til og mange ænder. I den østlige side af dammen skød en lille halvø sig ud. Her var et stort rundt rosenbed, smykket i kanten af 3 have-statuer. I anlægget var der desuden 2 skyggefulde lyst-huse med stenbænke, og vest for plænen lå en rotunde af kastanietræer, som stadig findes.

Principielt var dette haveanlæg ikke anderledes end dem man på den tid havde ved f. eks. præstegårde og større landejendomme, men det afveg måske fra disse ved en rigere beplantning, udsmykning og de smukke skovrige omgivelser.

Stuehuset set fra gårdspladsen i dag (1989). – Bygget af Frederik Buck i 1842. Bemærk stensøjlerne med jernkæderne. Den brolagte sti langs huset er nu beplantet.

Gårdens beboere og gæster kunne promenerere rundt på gangene i ro og mag og nyde eller studere busk-, træ- og blomsterplantningerne, for så at hvile ud i et af de skyggefulde lysthuse ved en kop te. Til at anlægge og passe haven havde Fritz Thomsen medbragt en gartner fra Gråsten, men når han selv gik i anlægget, kontrollerede han væksten af de mange træer og buske, og med en solid beskærerkniv, som han altid havde i lommen, fjernede han uønskede grene og vildskud.

Fritz Thomsen var vokset op i smukke haver. Først og fremmest i Gråsten, hvor han dagligt havde den smukke engelske park ved Augustenborgernes Slot for øje. Også parken ved Augustenborg på Als var han fortrolig med. Ikke at forglemme haven ved Palæet i Gråsten, hans hjem. I sin tid som ung landmand havde han også oplevet andre store parkanlæg, f. eks. ved Herregården Hvidkilde på Fyn, samt i Slesvig og Holsten, hvor han havde været avlsforvalter og godsinspektør.

Men først og fremmest havde hans svigerfars store engelske parkanlæg på Helligåndsbjerg i Flensborg gjort et dybt indtryk på ham. Fritz Thomsen havde således et godt kendskab til den engelske havestil, der var kommet til Danmark oftest gennem Holsten og Slesvig. Og ikke mindst havde han Andreas Christiansens storslåede haveanlæg i Flensborg som sit nære forbillede.

Havetrappen med de 2 prydvaser.

For at synliggøre sin store interesse for havekunst og landbrug havde han i havesalen hængende to kobberstik, det ene af en blomstergartner (Le jardinier fleuriste) og det andet af en høstmand (Le faucheur⁴). Disse to gamle kobberstik, som stammede fra Andreas Christiansens kunstsamling, og af denne var indkøbt i Paris, er gået i arv gennem flere generationer og indtil videre endt hos undertegnede.

Den store, frodige park ligger stadig ved Hjarupgård, men den har forandret sig gennem tiderne. Soluret, stenbænkene og statuerne er forsvundet. I 1920'erne blev stierne og bedene fjernet til fordel for en stor samlende græsplæne, som det skete i utallige danske haver!

De to kobberstik: »Blomstergartneren« (Le jardinier fleuriste) og »Høstmanden« (Le faucheur), som har fulgt familien Thomsen i 5 led.

Landbruget

Fritz Thomsen var en dygtig og fremsynet landmand. For eksempel var han en af de første i Danmark, som dyrkede runkelroer. Fra Spanien indførte han 100 får, og med dem oprettede han på ca. 10 ha af sin ejendom et »schäferi«. Der var en besætning på 120 – 30 røde holstenske (engelske) malkekøer. Dertil kom 36 arbejdsheste, 4 køreheste og 2 rideheste. Ved gården lå en ridebane, hvor de sidstnævnte blev optrænet og rørt. En ridesti herfra gik rundt i gårdens smukke terræn, så den rideinteresserede proprietær og hans familie kunne dyrke den ædle ridekunst. Det fik navnlig betydning for sønnerne i deres senere erhverv. Interessen for ridning og fuldblods stammede fra Hertug Christian August II, som på Augustenborg havde oprettet et stutteri efter engelsk mønster til opdræt af fuldblods. Han arrangerede også hver sommer hestevæddeløb, som i Slesvig vakte megen interesse.

I de ældste bygninger blev indrettet et gård-mejeri, hvor der virkede en mejeribestyrer, en meyerske og 6 malkepiger. Desuden var der ca. 20 landbrugsmedhjælpere og daglejere knyttet til gården. Mange af disse mennesker havde Fritz Thomsen med sig fra Slesvig eller Holsten, hvor han selv havde arbejdet ved stor-landbrug.

Haven i dag, set fra Hjarupbækken (i forgrunden).

På ejendommen dyrkedes ca. 20 ha med raps. Det var dengang en nyhed, som gav store indtægter. Gårdens daglige drift blev ledet af en avls-forvalter. Desuden var der gartneren og en skytte, fordi proprietæren også var en lidenskabelig jæger.

I husholdningen var der beskæftiget en husjomfru, et par køkkenpiger, en stuepige, en syjomfru og en selskabsdame. Til de ni børn havde man to huslærere, en kvindelig og en mandlig. Den første til de små, og den sidste til de større. De blev uddannet som godsejerbørn og lærte blandt andet fransk og tegning. Endelig havde man en tjener, der også fungerede som lakaj i liberi, når herskabet kørte på besøg hos egnens andre store gårde eller til familien i Flensborg. Der blev kørt med firspand med blinkere. På bukken sad kusken og på bagsmækken stod omtalte lakaj. Det var usædvanligt for en proprietær af borgerlig stand og vakte megen opsigt. Det huskes endnu, for eksempel i Gråsten af historisk interesserede.

Der blev holdt megen selskabelighed på Hjarupgård, og man havde mange gæster fra omegnen og fra familien i Flensborg, der alle beundrede haven.

Når raps-høsten var overstået og tærsket, blev der holdt et stort høstgilde på gården for de mange ansatte. Det skete på Mejerigården, hvor der først blev spist i Borgerstuen, og derefter gik dansen i Mælkestuen, hvor der blev serveret kage og punch. Herskabet sad på en forhøjning i den ene ende af rummet og så på.

Ca. 140 år er nu gået. De mange mennesker, ca. 50, der levede og virkede på Hjarupgård, i staldene, på markerne, i mejeriet og ved pasningen af parken, er forsvundet.

Ko- og hestestaldene er tomme. Til gengæld drives svineavl i stor stil, men driften er mekaniseret til det yderste og bestrides af 2-3 mennesker. Det store græs-areal i parken holdes ved hjælp af en motor-plæneklipper.

Noter

1. Forfatterens oldefar.
2. På østgavlen er en plade med navnene Frederik og Helene Buck 1842.
3. Det meste fortalt af overlærer Margrethe Freisleben (f. Thomsen) som var barnebarn af proprietærparret Albertine og Fritz Thomsen. Hun blev adopteret af dem som ganske lille. Også sønnen stationsforstander Hugo Thomsen har meddelt detaljer om livet på Hjarupgård, navnlig om ridehestene og jagten. Også hans datter Julie el. Juliane har fortalt om livet på Hjarupgård.
4. Af Le Vasseur (1734-1816) – fransk kobberstikker. Efter forlæg af den nederlandske maler David Teniers den Yngre (1610-90).

Nyt om gamle haveklokker

News about old garden bells

Key-words: Gardens; Glass Bells; Windharps; History; Scandinavia.

Af Søren Cock-Clausen

I de gamle herregårdshaver

Det fortælles om herregårdshaver, at man i forrige århundrede hængte klokker op i trækroneerne. Et vindpust kunne sætte klokkerne i bevægelse og få dem til at ringle i et yndigt spil. Sammen med kinesiske lysthuse, naturstensgrotter og allegoriske figurer skulle klokkespillet skabe den romantiske stemning i haven, der var så eftertragtet. Tænk hvor dejligt det har klinget, når man en sommeraften sværmede med sin udkårne under træernes løv. Det er bare synd, at denne gode skik gik af mode. Hvordan lød egentlig disse toner, hvordan så klokkerne ud, og hvor fik man dem fra?

Kær klokke har mange navne

Æolsklokker eller haveklokker kalder man dem. Lad os se hvad der siges om disse klokker i Ordbog over det danske sprog. Om haveklokke læser man: et nu næppe brugt glasinstrument, der ophængt i et træ klinger ved vindens påvirkning. Ordbogen henviser samtidig til ordet vindklokke: et glasinstrument, der ophængt f.eks. på en veranda, klinger ved vindens bevægelse. Slår vi op under glas-, finder vi betegnelsen glasklokke med denne forklaring: en nu sjælden klokke af glas til at anbringe i haver, for at tilvejebringe et slags klokkespil, når vinden blæser. Ordene haveklokke og vindklokke er altså begge betegnelser for et glasinstrument til at hænge op i en have ligesom en glasklokke for at frembringe et klokkespil, når vinden blæser.

Ordet æolsklokke finder man ikke i ordbogen, men under betegnelsen æolsharpe får vi denne oplysning: skrives også æolusharpe, ordets første led fra latin æolus og fra græsk aiólos, navnet på vindenes hersker. Videre oplyses det, at æolsharpe også kaldes vindharpe, samt at ordet undertiden bruges i stedet for vindklokke.

Hvad man almindeligvis forstår ved betegnelsen vindharpe eller æolsharpe er et strengeinstrument, som ved vindens påvirkning kan frembringe

forskellige toner, afhængige af vindens styrke. En vindharpe kan f.eks. være udformet som et eksemplar, der findes på Dansk Folkemuseum i Brede. En aflang firkantet fyrretræskasse, der danner en sangbund som en violin. Herover er udspændt seks strenge, som sættes i svingninger af vinden, som ledes hen over strengene gennem et tragtformet vindfang, monteret på kassens ene hjørne. Denne vindharpe er knap en meter lang, men den forekommer i mange forskellige størrelser og udformninger.

Vi kan nu konkludere, at såvel haveklokke, glasklokke og vindklokke som æolsharpe kan betegne en glasklokke til at hænge op i haven, og vi kan hertil nok også medregne æolsklokke, selv om vi mangler direkte belæg derfor.

Hvor findes haveklokkerne omtalt

I værket »Danske Herregaardshaver« fra 1939 er afbildet nogle glasklokker. De omtales i teksten som æolsklokker til at hænge op i træerne, og det siges at de oprindeligt har været forsynet med en træknebel, hvortil der var fastgjort en hønsefjer. Ethvert vindpust kunne sætte fjerens i bevægelse, og kneblen slog mod klokken side, så den ringede.

De samme klokker, fig. 1 ser vi afbildet i bogen »En jysk herregårdshave« fra 1983, og her omtales de ligeledes som æolsklokker. Også i jubilæumsskriftet »Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975« nævnes de små klokker, men her kaldes de mere prosaisk for haveklokker.

»Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon« fra 1936 indeholder et afsnit om lydvirkninger i haver, og der står bl.a.: »De naturlige Lydvirkninger eller Bevægelser i Træerne har man undertiden kombineret med mekaniske, idet man har ophængt Klokker el. lg. Lydfrembringere i Grene, og naar disse bevægedes af Vinden, kunne der frembringes visse harmoniske og behagelige Lyde, eller disse Klokker kunde forsynes med Knebler, hvorpå fastgjordes en Fjer eller andet, som let fangede Vinden og som satte Kneblerne i Bevægelse. Saadanne Klokker af Glas og af overmaade fin Udførelse har bl.a. været ophængt i Haven ved Serridslevgaard«. Det er nærliggende at tro at omtalen af klokkerne i »Danske Herregaardshaver« og i »En jysk herregård« er inspireret af afsnittet om lydvirkninger i haver fra »Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon«.

Glasklokker i museer og andre samlinger

På grund af selve materialets skrøbelighed er de fleste gamle glasklokker gået til i tidens løb, men der er dog så mange bevaret, at det er muligt at få et indtryk af, hvordan de har set ud. På Dansk Folkemuseum i Brede findes en klokke, fig. 2, som kan klinge med sin knebel. Denne er lavet af et stykke kork, hvori der er sat nogle ståltrådspigge, som slår mod klokken side, når den sættes i svingning. Kneblen hænger i en ståltrådsbøjle, som

sidder fastklemmt i hullet i klokken top. Udvendig har klokken en hank af glas. Ved hjælp af den har man kunnet binde klokken fast i en gren. Det menes, at denne klokke har været brugt til at hænge op i frugttræer for at bortskræmme lækkersultne fugle, og altså ikke for romantikkens skyld. Alligevel er klokken i museets samling benævnt æolsklokke. I norske museer findes et større udvalg af gamle glasklokker. Bymuseet i Lillesand har ikke mindre end 22 klokker, som ligner klokken i Brede. Nogle lidt større, andre lidt mindre. De kom til museet med en oplysning om, at de havde hængt i en have så sent som i 1920'erne. Hvor gamle de er, ved man imidlertid ikke, men det menes at de er lavet på det norske Hadeland Glasværk. Klokkernes knebler mangler, hvis de nogensinde har haft sådanne. På Ringve Museum ved Trondheim har man seks klokker af nogenlunde samme slags, og de har knebler af træ, så de kan ringle. Snorene, de hænger i, ser dog ud til at være af ret ny dato. Foruden disse seks klokker, er der to andre, som ikke er klokkeformede, men cylinderformede og foroven afsluttede med en halvkugleform. Udvendig sidder øverst en kuglerund knop. De to klokker er betydelig højere end museets andre klokker, og man mener, at de har været brugt som drivklokker til at sætte over planter for at beskytte disse mod kulde og blæst som en slags mini-drivhuse. Man ved, at lignende klokker har været brugt i et gartneri ved Trondheim.

Også i private samlinger er et antal klokker bevaret. De klokker, som er afbildet i »En jysk herregård«, fig. 3, står nu i salonen på Serridslevgaard – gården, som bogen handler om. De er klokkeformede på nær en af dem, som er cylinderformet. Den ligner de to store klokker i Ringve Museum.

Fig. 1. Opmålingstegning af glasklokke lavet af »Hvidt-Glas« med en ganske svag grønlig farvetone. Tegningen er vist i »Danske Herregaardshaver« og i »En jysk herregård« under benævnelsen æolsklokke. Klokken er 14 cm høj og foroven forsynet med hank. Den har hul i toppen, hvilket ikke ses på tegningen.

Fig. 2. Foto af 20 cm høj glasklokke lavet af »Hvidt-Glas« med en ganske svag rød-violet farvetone. Klokken findes i Dansk Folkemuseum i Brede under betegnelsen æolsklokke. Kneblen er lavet af et stykke kork isat seks ståltrådspigge, som slår mod klokken inderside. Kneblen hænger i en bøjle af ståltråd, som sidder i spænd i et hul i klokken top. Med en stump snor igennem hanken kan klokken bindes op i en gren.

Fig. 3. Opmålingstegning af en 17 cm høj glasklokke lavet af »Hvidt-Glas« med en lys grønlig tone. Klokken findes på Serridslevgaard under betegnelsen æolsklokke. Den er gengivet i »Danske Herregaardshaver« og i »En jysk herregård« med samme betegnelse.

Fig. 4. Glasklokke af »Hvidt-Glas« med en svag grønlig farvetone, 33 cm høj. Kastrup-Holmegaards studiesamling. Klokken er kegleformet og foroven afsluttet med en gennemboret massiv kugleformet knop. Klokken har været anvendt på Vilvorde havebrugshøjskole i Ordrup så sent som i 1940-erne.

Fig. 5. Højde 21 cm. Er formentlig lavet på Conradsminde eller på Mylenberg Glasværk. Findes nu i Kastrup-Holmegaards Glasværks studiesamling.

Fig. 6. Glasklokke i Kastrup-Holmegaards studiesamling. Klokkerne er fra 14 til 19 cm høje og lavet af mørkebrunt »Bouteille-Glas«. De stammer fra en samling af 30 klokker på Godset Fuglsang, Lolland.

Fig. 1

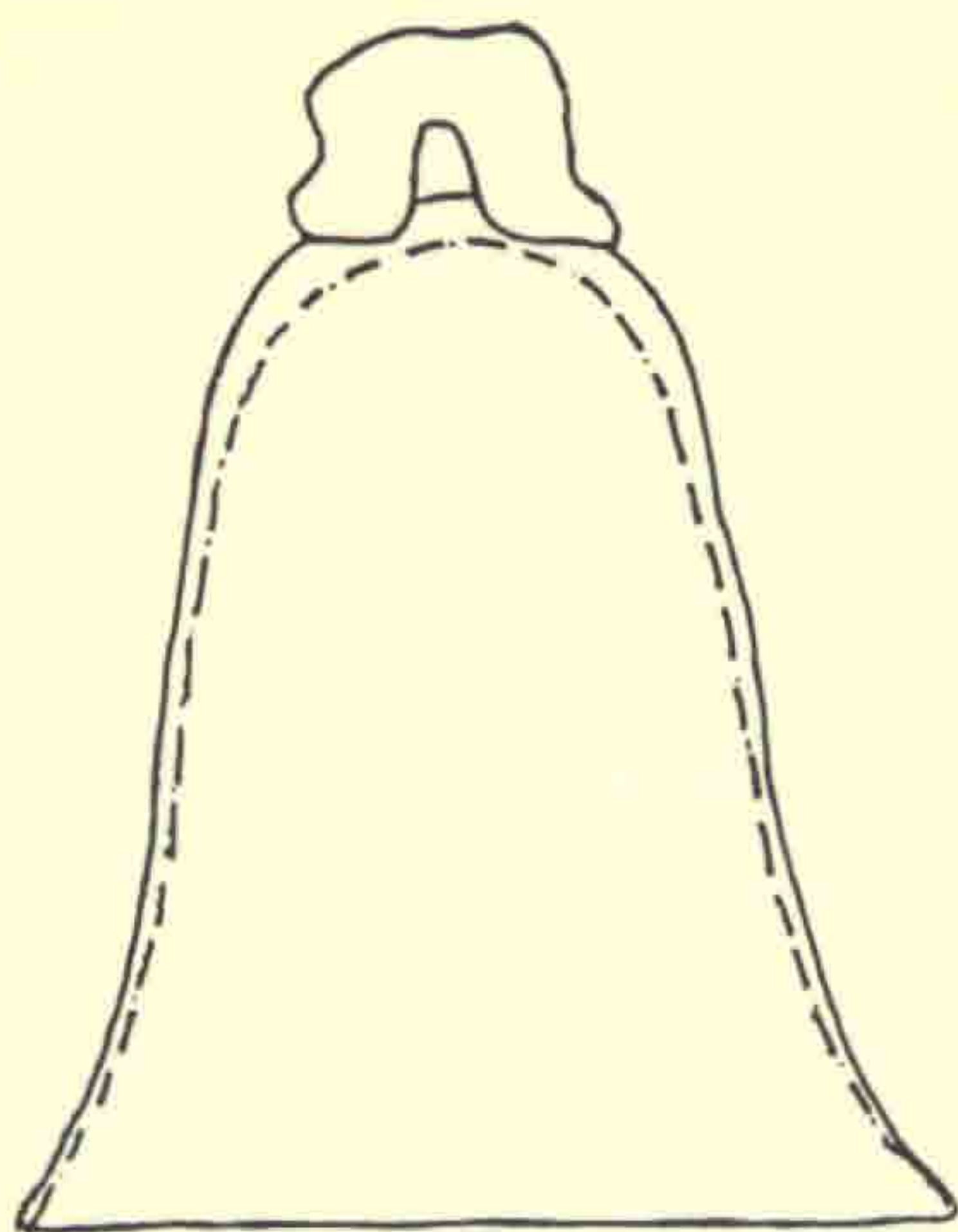

Fig. 2

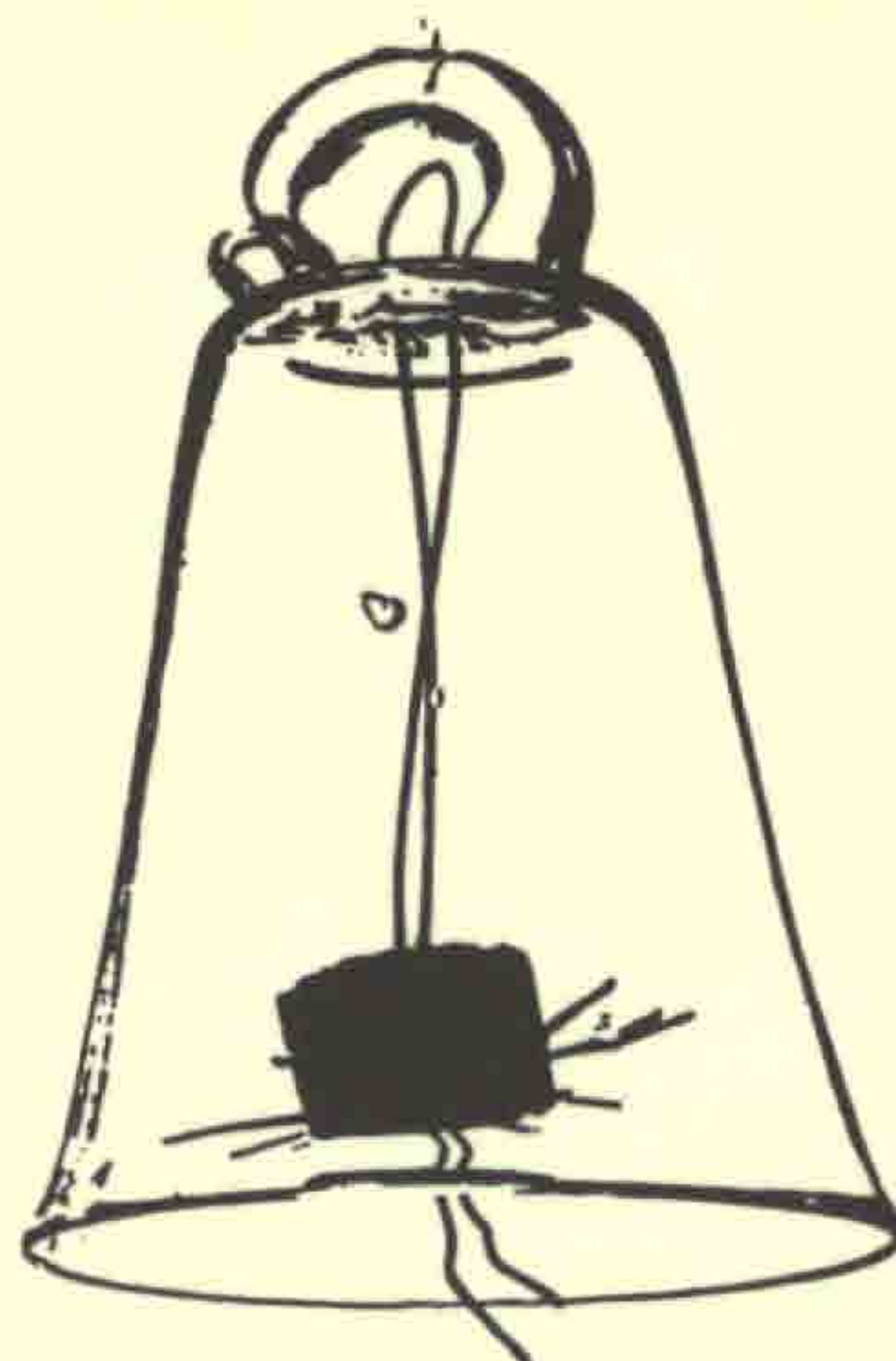

Fig. 3

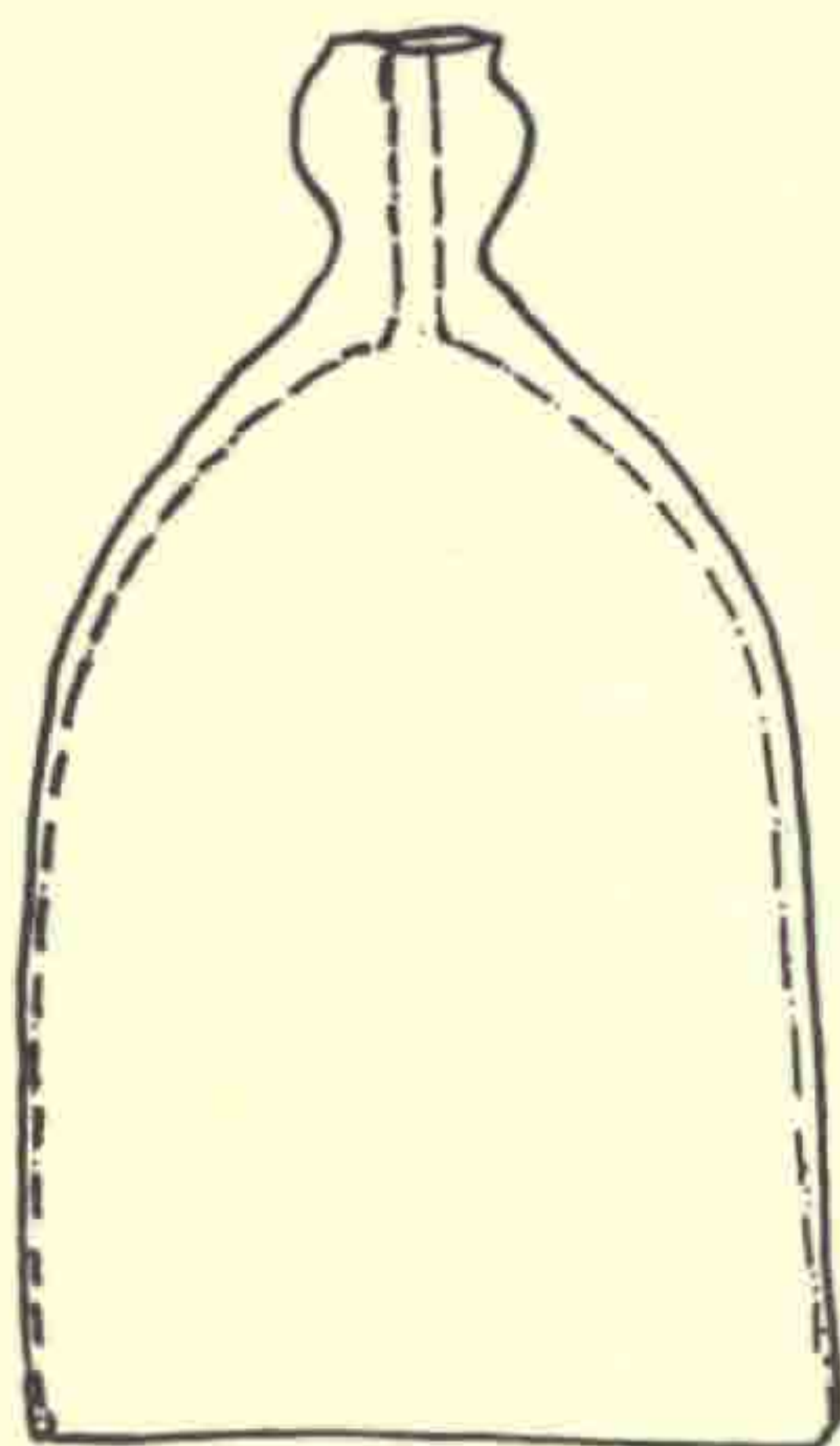

Fig. 4

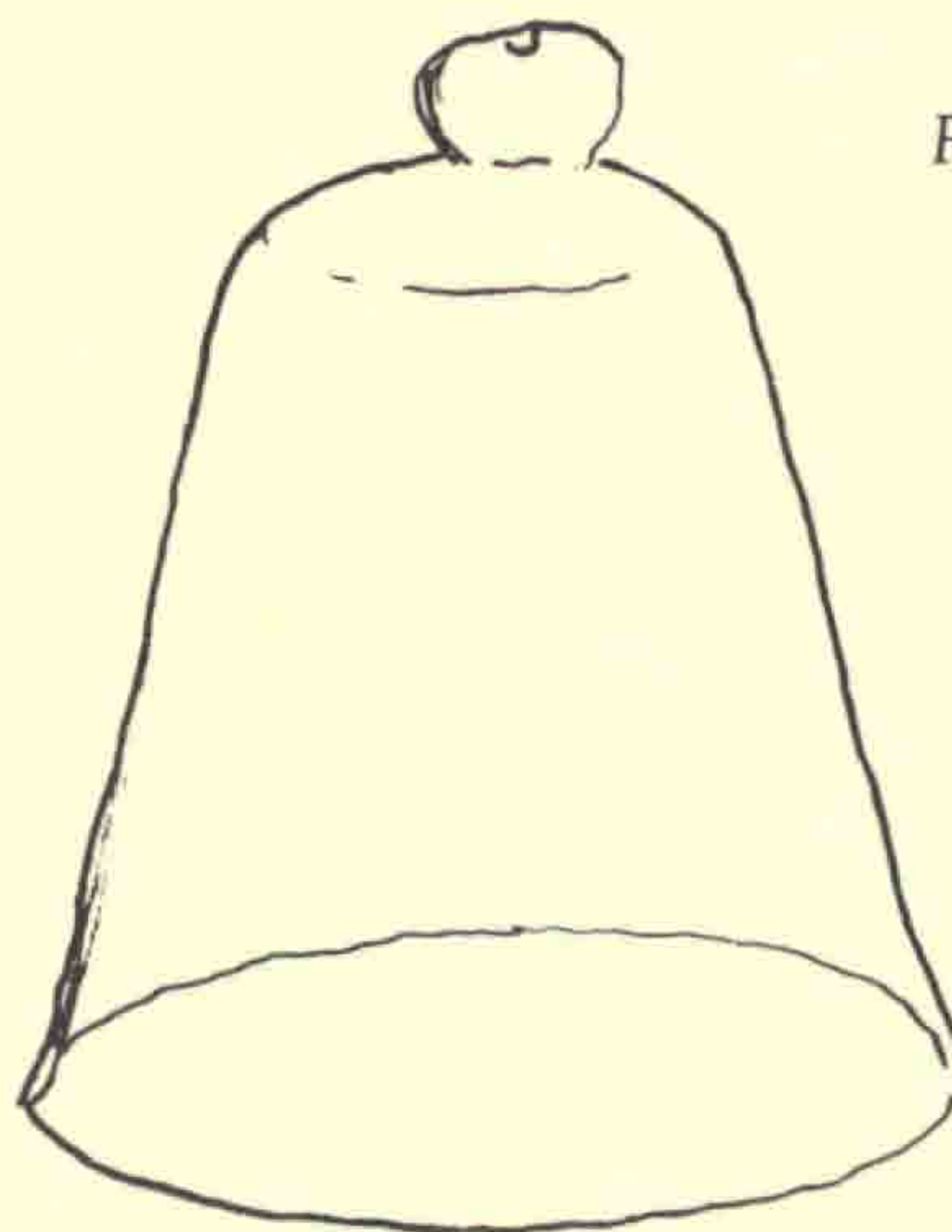

Fig. 5

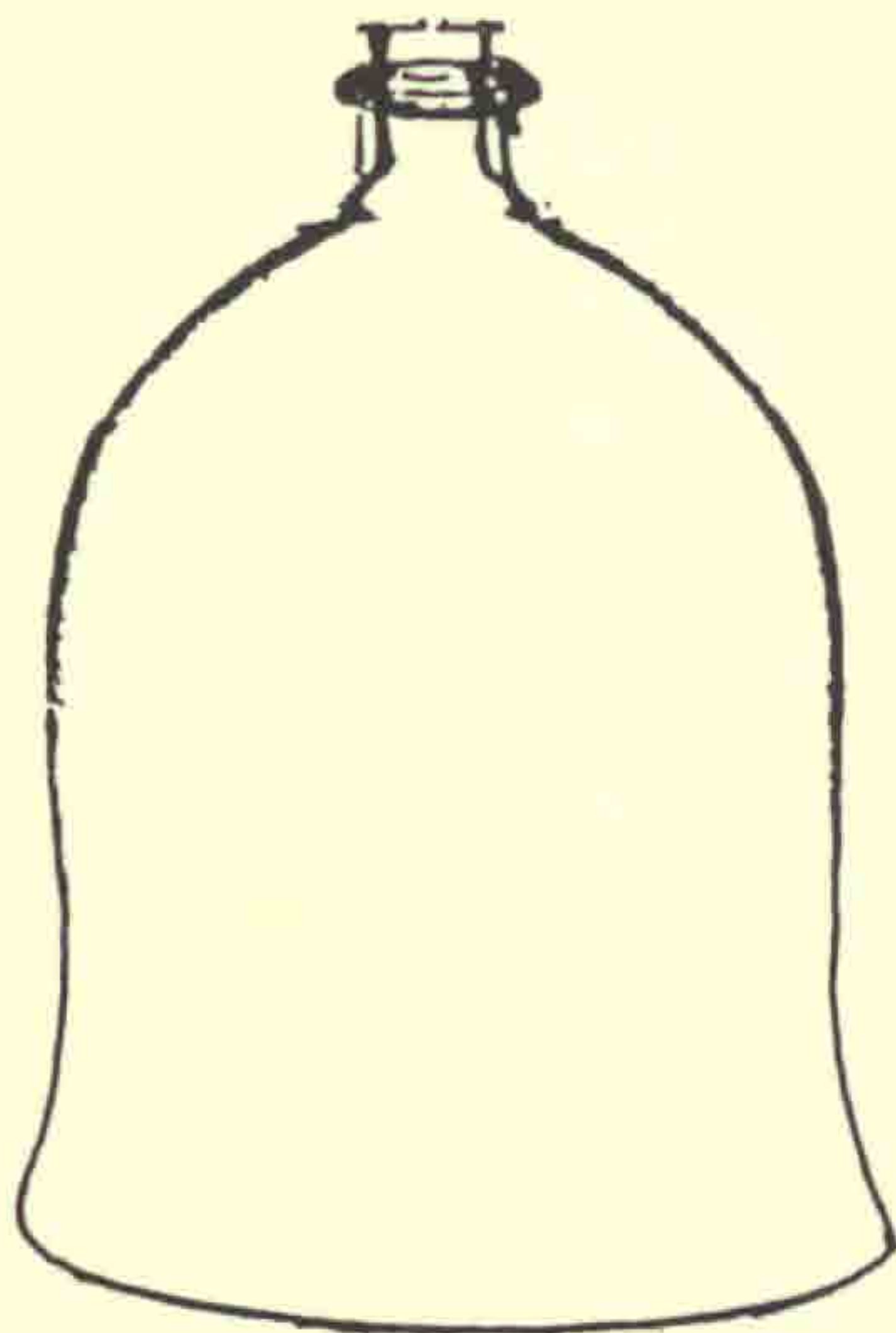
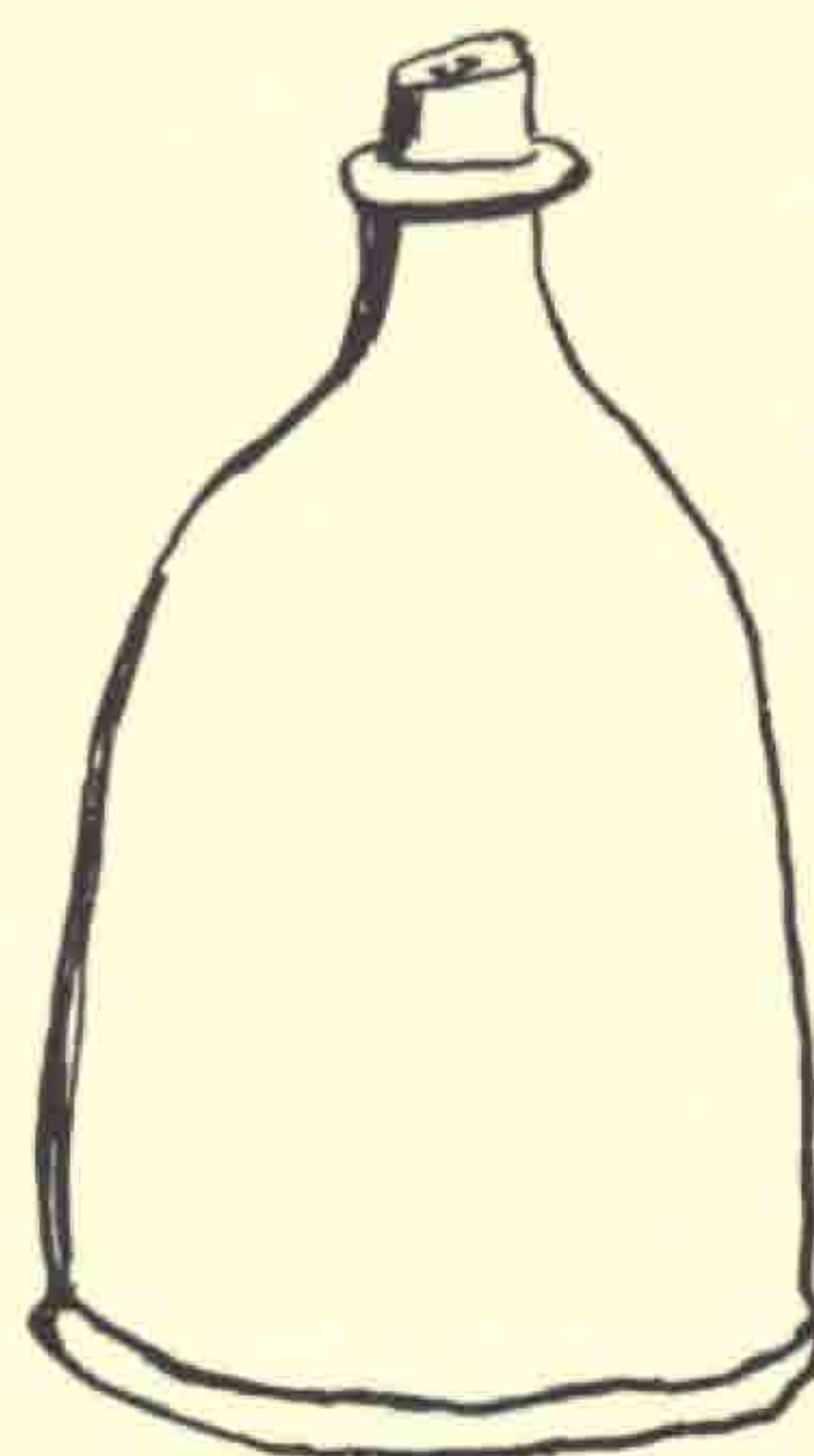

Fig. 6

I Holmegaard Glasværks studiesamling findes flere helt forskellige klokker. En er meget stor – kegleformet med rund knop øverst, fig. 4. Af den gamle protokol fremgår det, at den har været brugt på Vilvorde Havebrugsskole. En anden er cylinderformet og foroven afsluttet som en flaskehals med en omlagt rigle, fig. 5. Disse to klokker er sikkert begge drivklokker. Herudover findes et par stykker formet nærmest som omvendte trakte med en rigle om tuden, fig. 6. De stammer fra en samling på omkring 30 stk., som findes på godset Fuglsang. Endelig er der nogle mindre klokkeformede, som foroven er afsluttet med en hul glasknop, fig. 7. De ligner bægeret af et stort vinglas.

En »trädgårdsklocka«

Apropos vinglas kan man se en hel speciel glasklokke i Jönköping Museum, fig. 8. Den er lavet af en såkaldt pokal. Pokaler var i forrige århundrede en efterspurgt artikel. De lignede vinglas i overstørrelse – op til 30 cm høje – og de brugtes som blomstervaser og til konfekt eller simpelthen til dekoration i tidens klunkestuer. Trädgårdsklockan er simpelthen en pokal, der er vendt op og ned, og så er stilken med foden slået af. Der hvor stilken har sluttet til bægeret, er et hul, hvorigennem man har ført en snor, som dels bærer kneblen, og dels kan bruges til at hænge klokken op i. Hvornår pokalen er blevet lavet om til klokke vides ikke, og heller ikke, hvor den har været brugt. Museets betegnelse er altså trädgårdsklocka – på dansk haveklokke.

Fra glasværkernes kataloger

Vi har nu set forskellige glasklokker, men om deres oprindelse og deres udbredelse ved vi ikke noget. Lad os forsøge at kigge i glasværkernes arkiver. Måske kan vi dér hente oplysninger.

I de norske glasværkers arkiver når vi længst tilbage i tiden. En bevaret tegning fra Nøstetangens modelbog fra 1763 viser en klokke, som dem vi kender fra Serridslevgaard. I modelbogen benævnes klokken Hauge-Klokke, og i en annonce fra 1762 i »Kjøbenhavns Adresse-Contoires Efterretninger« ser vi Hauge-Klokker og andre glasvarer fra norske værker avretteret til salg. Det kunne være, at Serridslevgaards klokker er kommet fra Nøstetangen? Men hvorfor hente skrøbelige glasklokker den lange vej fra Norge? Fordi der på det tidspunkt ikke eksisterede glasværker i den sydlige del af det danske rige, som Norge den gang var en del af. Allerede i midten af 1500-tallet fremstilledes glas på flere små værker i Jylland, men det store forbrug af brændsel til glassmeltning tærede så meget på skovene, at glasproduktionen indstilledes midt i 1600-tallet.

Så i 1739 oprettedes »Det Norske Compagni« med henblik på at udvikle industrier i Norge. Man ville udnytte landets naturlige rigdomme – blandt

andet de store skovområder. Tømmer til hus- og skibsbyggeri først og fremmest, men i områder, der geografisk lå således, at selve transporten af tømmeret var vanskelig og ikke kunne betale sig, måtte man finde på anden udnyttelse af træet. Tre glasværker blev anlagt – Nøstetangen, Hurdal og Hadeland.

Først trekvart århundrede senere oprettedes i 1825 Holmegaards Glasværk. Tørven fra den store mose blev brændslet til værkets smelteovne i mere end hundrede år. Senere oprettedes andre værker i Danmark, men nu er alle ophørt på nær Holmegaard.

Ser vi nærmere på adresseavisens annonce, finder vi foruden Hauge-Klokker en glasvare, som kaldes Melon-Klokke. Den samme vare genfinder vi i modelbogen fra Nøstetangen. Slår vi ordet Melon-Klokke op i ordbogen får vi denne forklaring: melonformet laag eller dækkefad. Det franske ord cloche à melon er betegnelse for en glasklokke til at sætte over melonplanter. De franske melon-klokker er cylinderformede som en af klokkerne fra Serridslevgaard, og det er temmelig sandsynligt, at denne klokke netop er en melon-klokke lavet på Nøstetangens Glasværk. Er det tilfældet, har den overlevet i mere end to hundrede år. Ordbogens forklaring, at en melonklokke skulle være et melonformet laag eller dækkefad, skal nok opfattes i en helt anden sammenhæng – som låg til et serveringsfad. I prisfortegnelsen fra Hurdals Glasværk finder man ikke melon-klokker, men drivklokker. Der giver ordbogen os ingen hjælp direkte, men indirekte måske. Vi ser, at betegnelsen driv-glas betyder: halvtag af glas for drivning af planter. Så driv-klokken af glas er sandsynligvis en klokke af glas for drivning af planter.

Holmegaards ældste prisfortegnelse er fra 1853, næsten hundrede år senere end den ældste fra Norge, men her finder vi også haveklokker, endda i flere størrelser og i to forskellige glastyper. Der er bevaret to skitser, den ene ligner Nøstetangens melon-klokke, den anden ligner klokkerne fra Fuglsang med en rigle omkring en tragtformet hals.

Fra tre andre glasværker i Danmark, Conradsminde samt Aalborg og Mylenberg er bevaret prisfortegnelser fra henholdsvis 1848 og 1859, og i dem begge er anført Have-Klokker. En tegning fra Conradsminde, fig. 9 viser en klokke, der minder om, hvad vi idag ville kalde en osteklokke.

Den seneste oplysning om glasklokker fra danske glasværker er fra en prisfortegnelse fra 1910 fra Fyens Glasværk. Her vises en spirekuppel af Hvidt-Glas som i form minder om de seks klokker fra Ringve Museum. Aalborg Historiske Museum har fornylig erhvervet to sådanne klokker, som siges at stamme fra frøfirmaet »Trifolium«. De har været brugt til at sætte over spæde spirer for at fremme disses vækst.

Form, farve, mål og pris

Sammenligner vi nu klokkerne vi har kendskab til, tegner der sig et billede af to hovedgrupper.

Gruppe A

Klokkeformede, foroven afsluttet med en hank eller med en kugleformet hul knop.

Gruppe B

Cylinder- eller klokkeformede, afsluttet foroven med en hals med om-lagt rigle eller med en massiv kugleformet knop.

Indenfor begge grupper finder vi klokker i flere størrelser. I gruppe A fra 8 til 20 cm høje og i gruppe B fra 8 til 45 cm høje. I begge grupper forekommer klokker såvel af klart ufarvet glas som af glas i lyse eller mørkere farvetoner.

På glasværkerne skelnede man mellem forskellige glaskvaliteter. Det fineste og reneste, men også det dyreste var det såkaldte »Hvidt-Glas«. Hvidt-glas var dog ikke mælkehvidt, som man kunne formode, men helt klart og uden farve. Hvidt-glas kunne dog, afhængig af råmaterialerne, det var fremstillet af, have en ubetydelig svag grønlig eller blålig tone, som tydeligst kunne iagttages i en brudflade eller f.eks. i kanten af et stykke tilskåret rudeglas.

En anden betegnelse for det rene ufarvede glas var »Kron-Glas«. Betegnelsen var oprindelig afledt af en fremstillingsmetode for plant glas til vinduesruder, fordi glasmassen under fremstillingen antog en form, som kunne ligne en kongekrone. Senere gik betegnelsen over til at blive en kvalitetsbetegnelse. Hvidt-glas og kron-glas er således to forskellige betegnelser for klart ufarvet glas.

Fig. 7. To klokker af denne type er 8 og 10 cm høje, mørkegrønne af »Couleurt-Glas« og formentlig lavet på Holmegård i 1920'erne. Findes nu i Kastrup-Holmegaards studiesamling.

Fig. 8. Skitse efter foto af glasklokke i Jönköping Museum med benævnelsen trädgårdsklocka. Klokken er lavet af overdelen fra en »pokal«, der er vendt om.

Fig. 9. Tegning fra glasværket Conradsmindes prisfortegnelse fra 1845. Klokken med betegnelsen »Haveklokker« er udført af »Grønt-Glas«, i størrelser fra 7 til 13 cm høje, og i »Hvidt-Glas« fra 15 til 22 cm høje.

Fig. 10. Foto fra salgsbrochure fra 1967, Kastrup-Holmegaards Glasværker. Klokkerne er 12 cm høje og forsynet med træknebler påhæftet en hønsefjer. De blev fremstillet af kulørt glas i farverne rød, blå og grøn samt i klart ufarvet glas.

Fig. 11. Skitse af moderne jule-uro fra Taiwan. Lavet af klart glas til at hænge på juletræet eller lignende. Flere variationer af denne slags ses nu hvert år i københavnske butikker ved juletid.

Fig. 12. »Juleklokke« – en meget smukt udført glasklokke med messingknebel. 15 cm høj af klart glas. Solgt i Illums Bolighus i 1987 til juledekoration indendørs.

Fig. 7

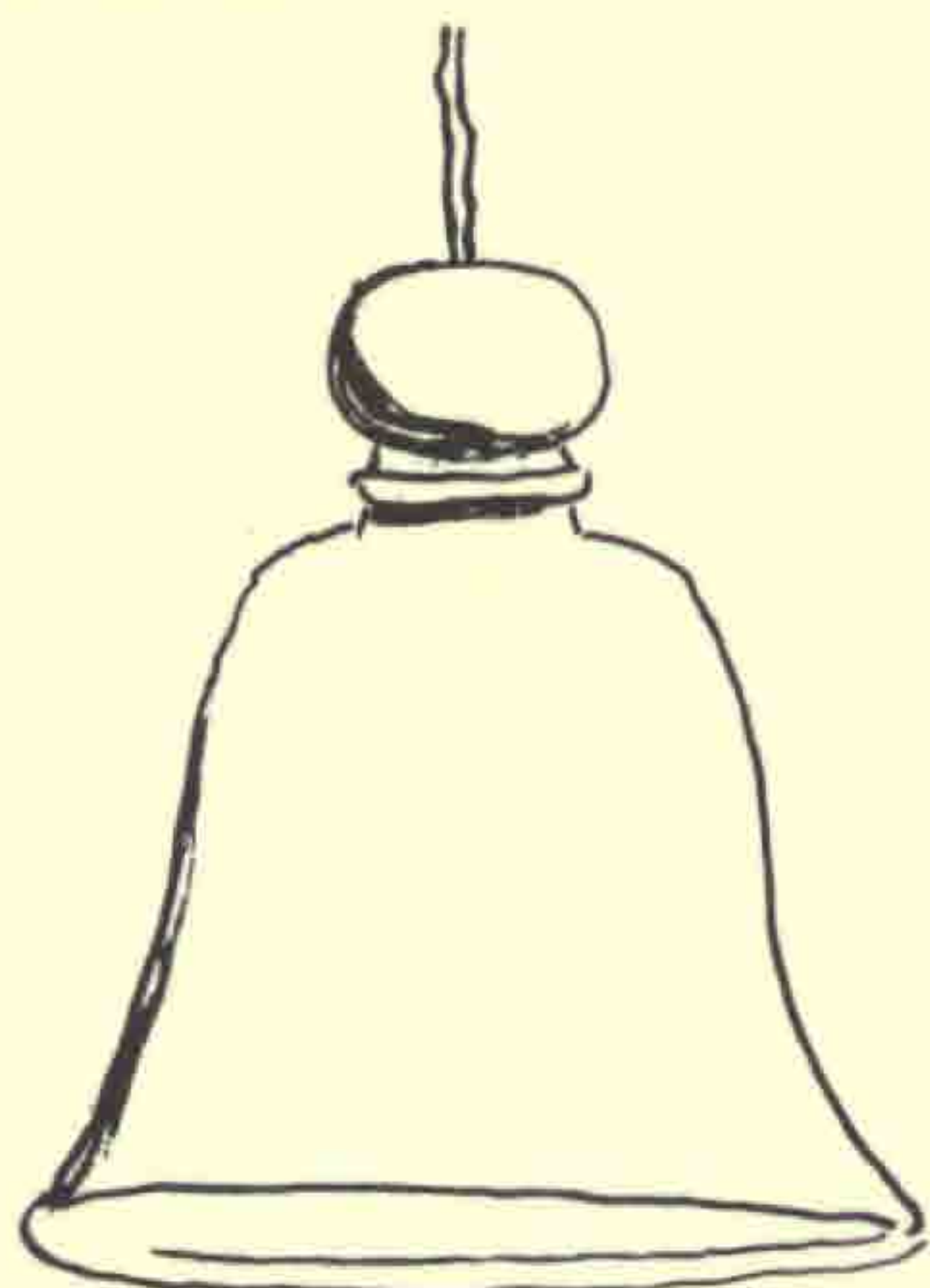

Fig. 8

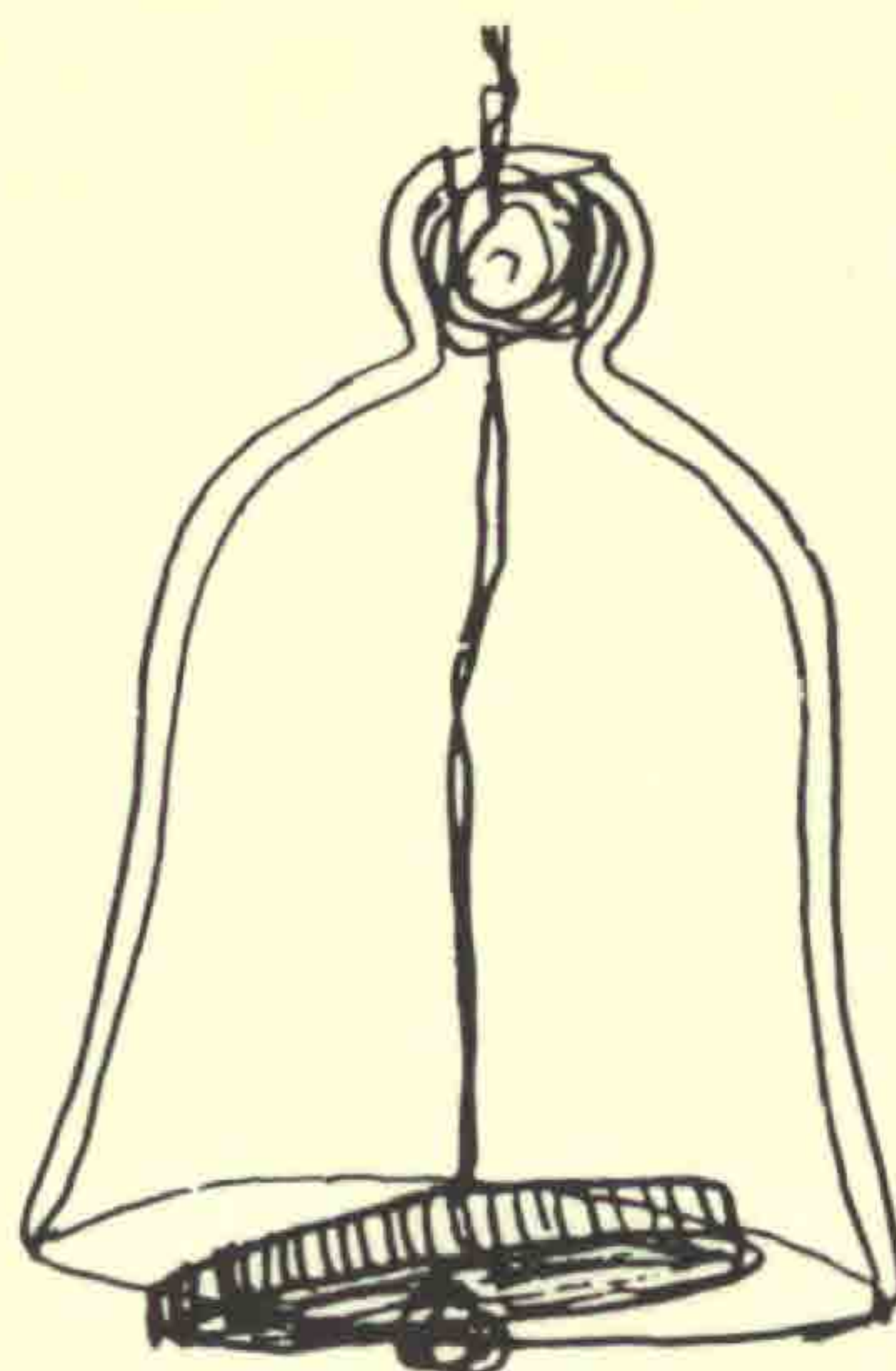

Fig. 9

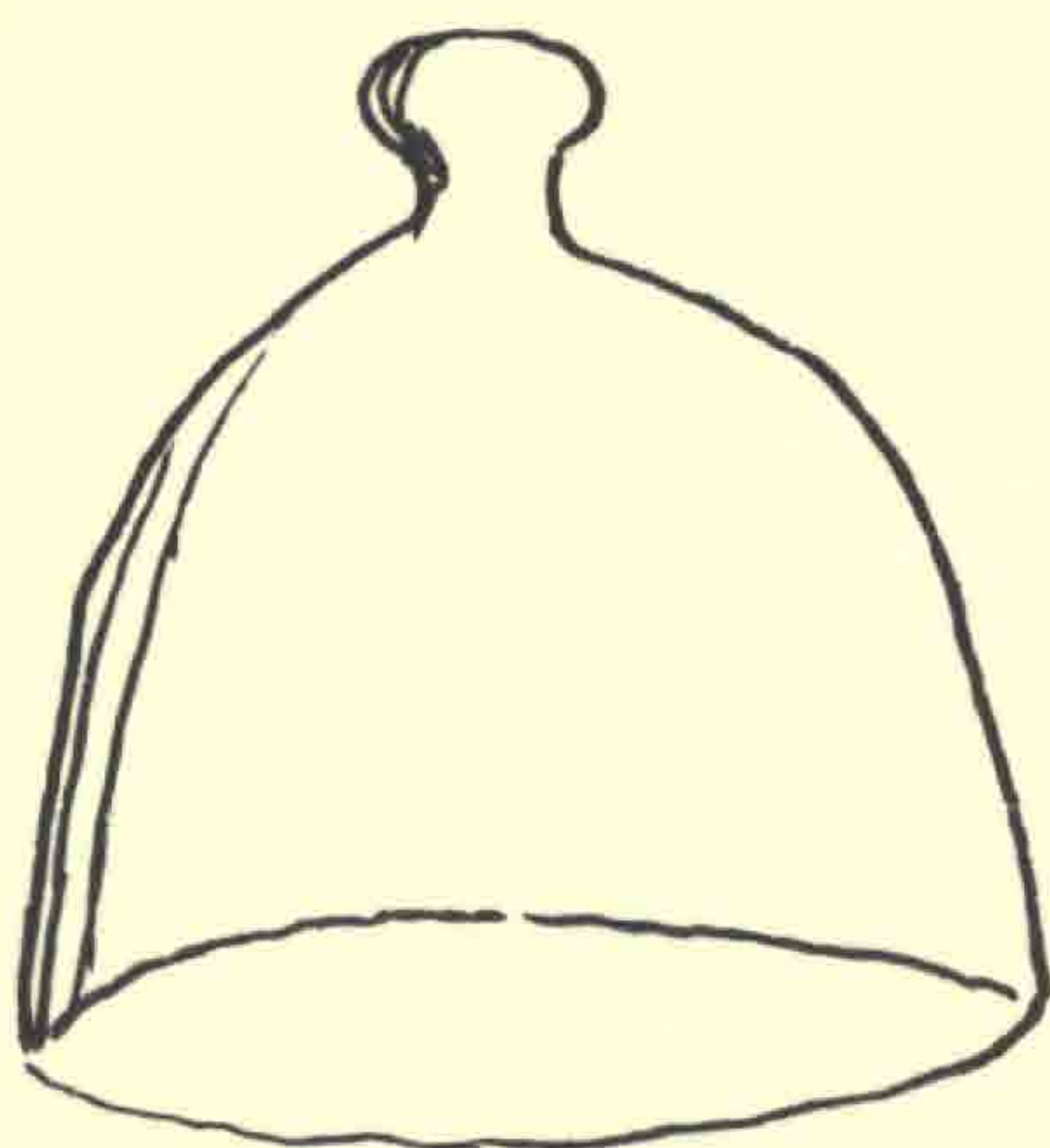

Fig. 10

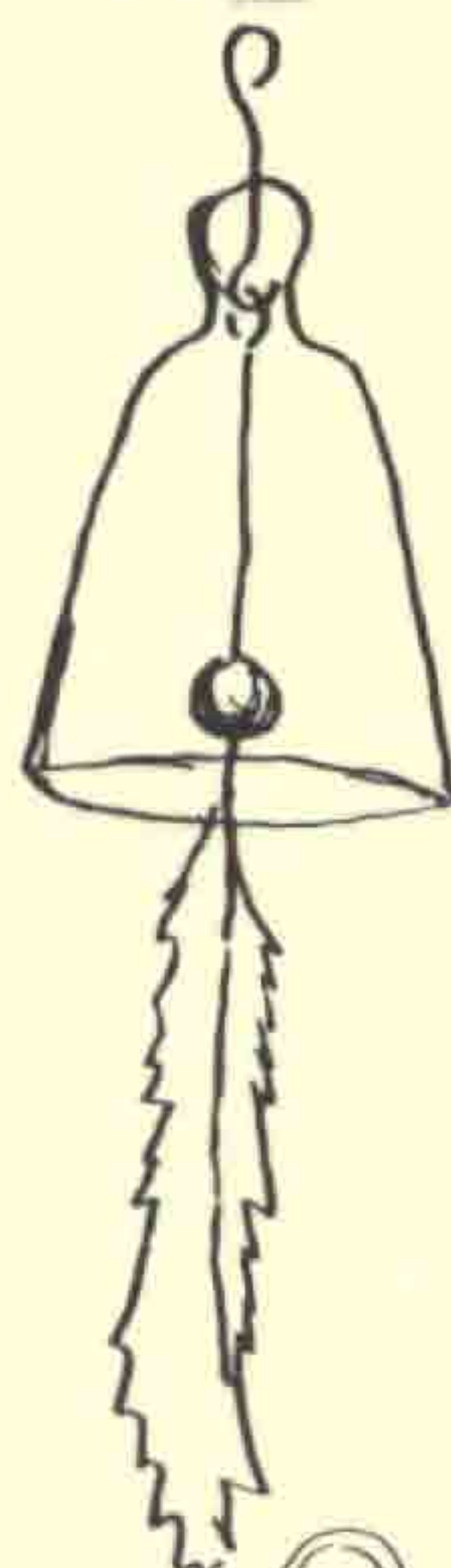

Fig. 11

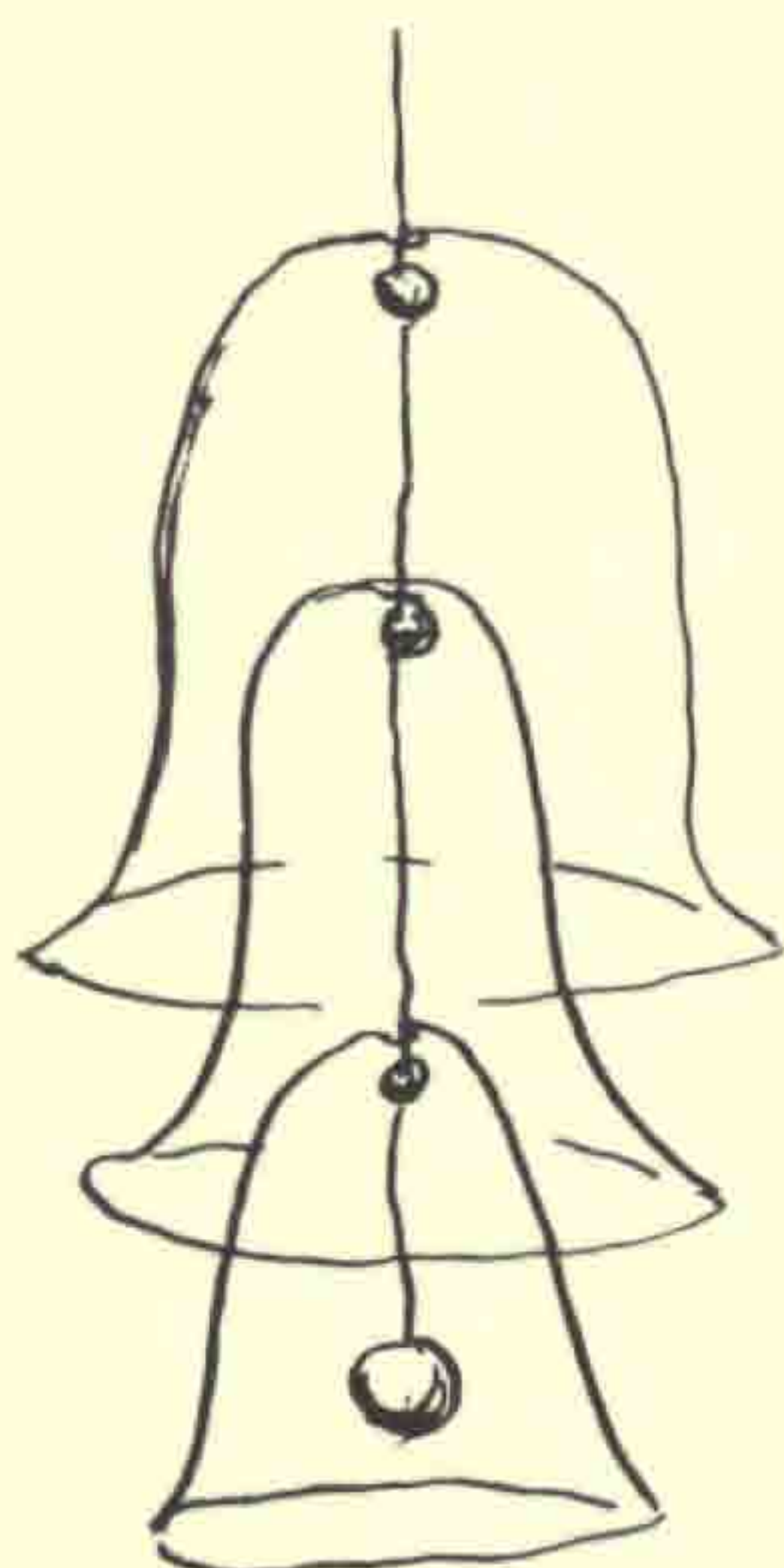
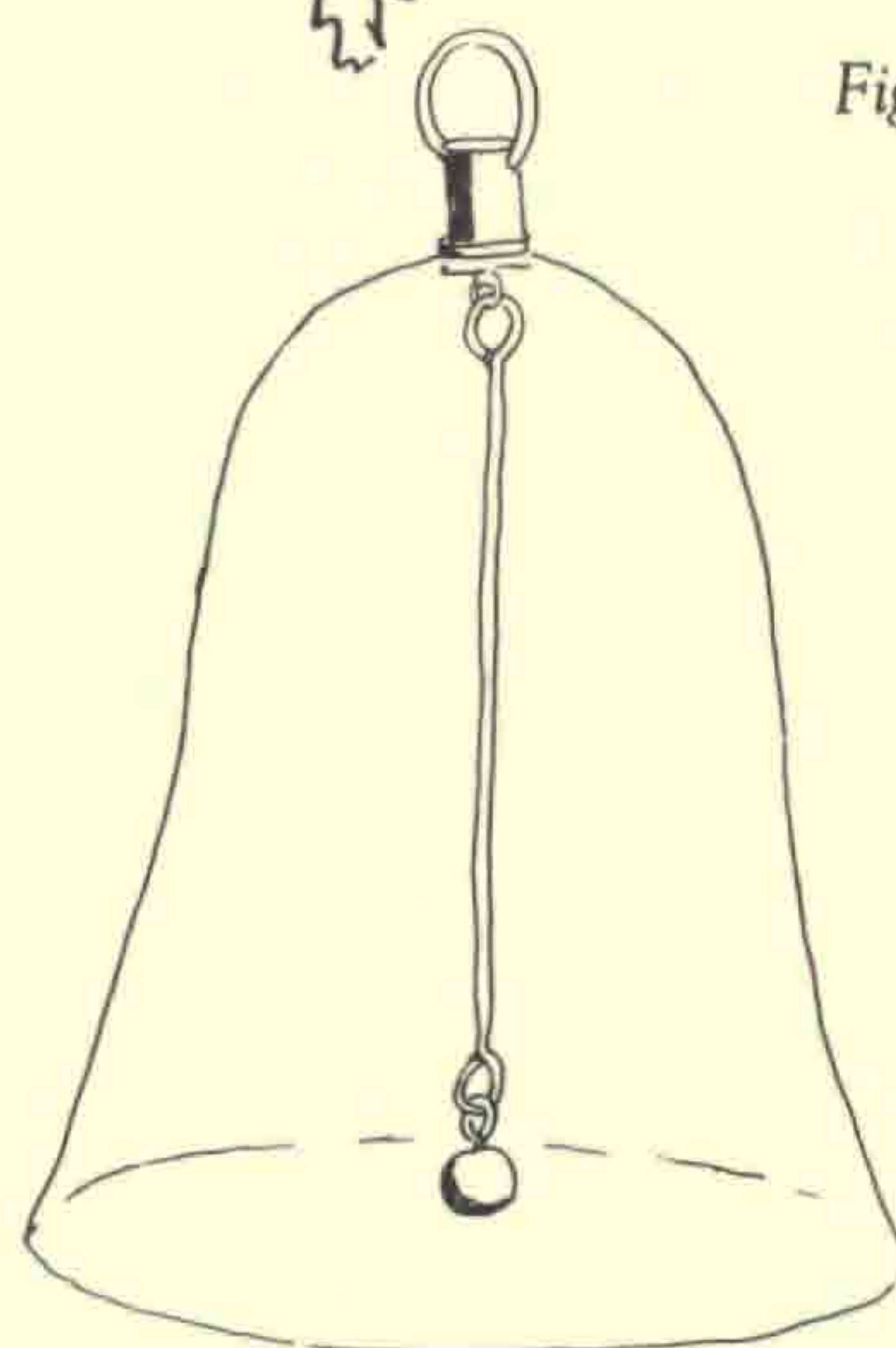

Fig. 12

Det urene glas, som var billigere, kaldtes bouteille-glas eller grønt-glas, fordi det hovedsageligt anvendtes til bouteiller – en gammel betegnelse for flasker. Bouteille-glas havde som regel en grøn farve, men kunne dog også være brunt. Vi kender bouteille-glas fra vore dages øl- og vinflasker, hvortil det ofte foretrækkes frem for hvidt-glas, fordi farven beskytter mod ultraviolette stråler, som kan have ødelæggende virkning på flaskernes indhold.

Endelig havde man det såkaldte »Couleur-Glas«, kulørt-glas, som kunne være blå, grønt eller rødt i forskellige nuancer. Hvidt-glas og kulørt-glas brugtes til finere varer, drikkeglas, karafler og prydenstande som f.eks. pokaler, medens bouteille-glas brugtes til flasker og andre brugsgenstande i husholdningen og til industribrug.

Af prisfortegnelser kan vi se, at haveklokker fremstilledes af såvel bouteille-glas som af hvidt-glas, og vi kan læse, at klokker af hvidt-glas kostede op til fire gange så meget som klokker af bouteille-glas.

Drivklokker eller æolsklokker

Hvorfor lavede man mon klokker både af bouteille-glas og af hvidt-glas?

Hvis klokkerne var fremstillet til at bruge som æolsklokker til at hænge i træerne, kan man jo fundere på, om glaskvaliteten betød noget for klokkeklangen, eller om glassets farve betød noget for romantikken? Hvis klokkerne hang mellem grenenes blade, ville farven vel ikke betyde noget? Ville man mon betale det firdobbelte for at få klokker af ufarvet glas?

At klokkerne fremstilledes i op til 4 forskellige størrelser i samme facon, kunne muligvis hænge sammen med, at man ønskede klokker med forskellige tonehøjder.

Hvis klokkerne var lavet til at bruge som drivklokker, var det nemmere at forklare, hvorfor man lavede klokkerne i de to forskellige glaskvaliteter. Til nogle planter, især medens de er spæde, ville en klokke af bouteille-glas være at foretrække. Den ville skærme planten mod blæst og varme, men samtidig hindre at den blev »brændt« af solen. Andre planter kunne tåle det direkte sollys og trivedes derfor bedst under en klokke af hvidt-glas.

Og at klokkerne blev lavet i flere størrelser forklares let. Klokker til forskellige størrelser planter – simpelthen. De fleste klokker, vi kender, har alle et større eller mindre hul i toppen. Dette forhold gjorde det muligt med et stykke snor at fastgøre en knebel i klokken; og at binde selve klokken fast i en gren. Så kunne de små æolsklokker ringle i sommerbrisen, men det skulle nok blæse ret så kraftigt, før de store klokker kunne bidrage med deres toner i klokkekoncerten. Hvis klokkerne skulle bruges i urtebedet som drivklokker, havde hullet i toppen også sin funktion. Hullet muliggjorde det nødvendige luftskifte og hindrede kondensdannelse på klokens inderside. Knoppen eller bøjlen var bekvem at gribe om, når klokken skulle flyttes. I princippet kan klokkerne altså meget vel have været brugt både

som drivklokker og som æolsklokker. I praksis har de nok først og fremmest været brugt som drivklokker, men det udelukker jo ikke, at en romantisk gartner har fundet på at hænge nogle af klokkerne op i havens træer. Når drivklokkerne havde gjort deres gavn i urtebedet, var det jo nærliggende at hænge dem op i en gren, så vidste man, hvor man havde dem, og der var man nogenlunde sikker på, at de ikke blev knust inden næste gang, der var brug for dem på jorden.

At der vitterlig også har været fremstillet glasklokker beregnet til at hænge i træerne, det ved vi fra en annonce fra 1880, hvor en Adolf Klinger fra Reichenberg i Böhmen tilbyder: »Aeolsglocken zum Aufhängen in die Bäume, auf Stellagen oder in chinesische Glockentempel«.

Æolsklokker i nyere tid

I bogen »Danske Glas 1835-1925« er afbildet et par klokker ophængt i en gren. Klokkerne står nu i Holmegaards studiesamling, og man mener, at de er udført på Holmegaard engang i tidsrummet 1920-40. I 1962 udførte Holmegaard på bestilling 100 klokker til ophængning i haven ved Serridslevgaard, og denne klokke type blev i 1967 sat i produktion i flere forskellige farver, fig. 10. De blev forsynet med træknebler påsat en hønsefjer, men blev ikke nogen god salgsvare. Produktionen ophørte atter i 1970. De solgtes under betegnelsen æolsklokke og windharp (engelsk).

I dette årti har man ved juletid kunnet købe små glasklokker lavet i det fjerne østen, fig. 11. De brugtes til pynt på juletræet, eller til at hænge op i stuen som en uro, der klirrede ved luftens bevægelse, når man gik forbi.

Illums Bolighus har forhandlet en større meget fint udført klokke med messingknebel og med messingøje til at hænge den op i, fig. 12. Denne klokke kaldes en juleklokke og bruges til juleudsmykning indendørs.

Haveklokke – æolsklokke

Der er altså tale om en ændring af betydningsindholdet i ordene haveklokke og æolsklokke. Haveklokkerne er, som vist ovenfor, havebrugsgenstande, fremstillet og brugt gennem de seneste par hundrede år, mens æolsklokkerne hører til nipset i århundredskiftets have. Det ser dog ud til, at skikken med at hænge klokker i træerne ikke har været så udbredt, som man måske har troet, og benævnelsen æolsklokke er af nyere dato.

De eksisterende klokker, der kaldes æolsklokker i museumssamlingerne, har antagelig fået betegnelsen æolsklokke heftet på sig i forbindelse med registreringen i dette århundrede. Museumsfolkene har ikke kendt klokken som en havebrugsgenstand, men har haft associationer til æolsharpen, som den optræder i skønlitteraturen fra forrige århundrede.

Mange haveejere ville i dag nok gerne nyde klokketoner til afveksling fra plæneklipper og motorsav. Gid Holmegaard ville genoptage produktionen af den lille romantiske æolsklokke!

For oplysninger takkes intendant Alvhild Gilbrandsen, Lillesand By- og Sjøfartsmuseum, Lillesand, Norge, konservator Peter Andreas Kjeldsberg, Ringve Museum, Trondheim, Norge, intendant Monica Lönn, Jönköping Läns Museum, Jönköping, Sverige, doctor phil. Ada Polak, London, direktør Mogens Schlüter, Holmegaards Glasværker, Næstved, Danmark.

For fremskaffelse af litteratur takkes Dr. Milan Klésterský, Strahov Library, Prag, Czechoslovakia og arkitekt Stanislav Trubaček, Prag, Czechoslovakia.

Anvendt litteratur

Andersen, Ellen: En jysk herregård. 1983.

Berntsen, Arnstein: En samling Norsk Glass. 1962.

Buchwald, Gunnar og Mogens Schlüter (red): Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975. 1975.

Cock-Clausen, Søren: Fra haveklokker til solfangere, i Fra Kvangård til Humlekule nr. 17, 1987.

Det Kongelige Danske Haveselskab, ved Georg Georgsen m.fl.: Danske Herregaardshaver. 1930-39.

Kjøbenhavns Kongelige alene privilegerede Adresse-Contoires Efterretninger 16/4- og 18/6- 1762.

Larsen, Alfred, Peter Riismøller og Mogens Schlüter: Dansk Glas 1825-1925. 1963 og 1974.

Ordbog over det Danske Sprog, bd. 27 1954.

Polak, Ada: Glass its makers and its public. 1975.

de la Quintinye, Jean: Instruction pour les Jardin Fruitiers et Potagers. 1697.

Tholle, Johannes: Lydvirkninger i Haver, i Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon, 1936 4. udg. og 1946 5. udg.

Trykte kataloger

Ringve Museum: Klemmt og Klang. Norge. Udstillingskatalog 1977.

Conradsminde Glasværk. Katalog 1845.

Fyens Glasværk. Katalog 1910.

Holmegaards Glasværker. Katalog 1853.

Hurdals Glasværk. Katalog 1783.

Mylenberg og Aalborg Glasværker. Katalog 1859.

Nøstetangen Glasværk. Katalog 1763, 1774.

Kermesbær – et haveukrudts kulturhistorie

Pokeweed - the culture history of a garden weed

Key-words: Phytolacca; Weeds; Berries; Dye; Toxic Substances; Poisonous Plants; History; Denmark.

Af V.J. Brøndegaard ¹

År efter år kan der dukke en »mærkelig« plante op i haven, selvsået eller som skud fra en lang tyk pælerod. Nogle haveejere opgiver at slippe af med den, andre synes det er en ganske køn staude med høje gaffelgrenede stængler, store omvendt ægformede blade og i juli-august oprette valseformede hvide blomsterklaser.

Den trives bedst i halvskygge, under træer eller i småkrat omkring haven. De mørkerøde, til sidst glinsende sortviolette bær har en vammelsød smag og ædes af fugle, der således spreder frøene. Hele planten indeholder saponin (sæbestof) og er derfor giftig. Børn som spiser bærrerne kan få opkastning, diarré og mavekrampe.

Det er kermesbær eller snarere kermesspinat², der begge er kommet til Europa som nytteplante (køkkenurter, farveplanter, prydplanter).

En spansk flora omtaler 1784 kermesbær, »*Ph. americana*« som almindelig på den iberiske halvø og dyrket i mange af Madrids haver. Efter andre oplysninger kom planten omkring 1770 til England. Bærrerne blev brugt til vinfarvning; fra vindistriktet ved Bordeaux i det sydvestlige Frankrig bredte dyrkningen sig til Italien og Sydtyskland.

Herhjemme nævnes kermesbær første gang i 1834³ under navnet *Phytolacca decandra* som en i haver dyrket og i husholdningen anvendt plante. Men i diverse farmakologiske værker, som formodentlig alle citerer udenlandske kilder, hører vi om *Phytolacca* i 1795 (Ekkard), 1804 (Tychsen), 1810 (O.H.Mynster). Den blev dyrket indtil for cirka hundrede år siden.

Med bærsaften farvede man også syltetøj, gelé, konfekt, sirup, glasur på konditorkager, sminke, blæk m.m. »I Frankrig ser man den ofte dyrket i herskabelige haver til brug i husholdningen«, oplyser det danske haveblad 1842, og i den spanske flora 1784 står der: »I alle landsbyer og områder, hvor den vokser, samler kvinderne de modne frugter for med deres saft at farve deres snore, bånd og blondeskapper karminrøde«.

Da advokaten James Knox Polk stillede op til den amerikanske præsidentpost (og blev valgt), farvede hans tilhængere i sydstaten Tennessee, hvor han var guvernør, deres hatte røde med kermesbær. Og indianerne brugte saften til at skjule sår og nøgne pletter på heste, der skulle sælges.

I Syd- og Mellemeuropa tjente bærsaften navnlig til efterfarvning af lys rødvin. Men den forringede smagen, og derfor beordrede den portugisiske konge, at alle kermesplanter skulle skæres ned så tidligt, at de ikke fik blomster og bær. Det skulle hindre forfalskningen af landets berømte portvine.

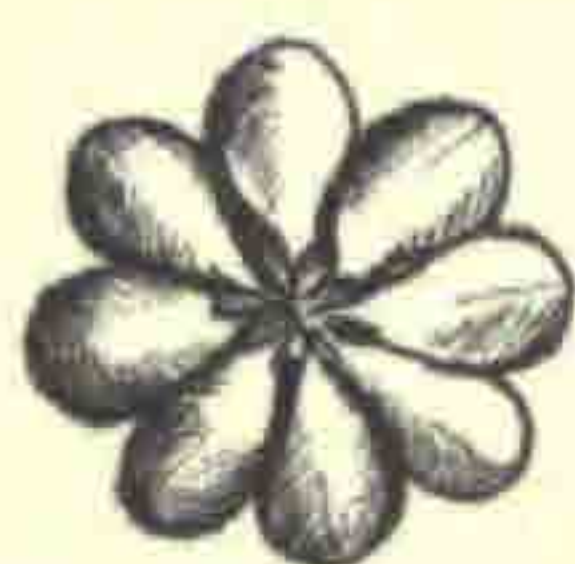
Det botaniske navn *Phytolacca* er dannet af græsk *phyton* »plante« og *lacca* af persisk *laqq* »lak«, mens kermesbær betyder »skarlagensbær«; forleddet stammer fra arabisk *al qermez*: »skjoldlus« og den af bærrerne udvundne farve. I italiensk blev ordet til *carmesino*, og derfra kommer *kar-moisin* for en højrød kulør, forkortelsen *carmesino* er atter omdannet til *carminio* (*minio* »mønjerødt«), det er oprindelsen til ordet *karmin* for skarlagensrødt.

På kermesegen (*Quercus coccifera*) lever en skjoldlus som indeholder farvestoffet *kermes*. Efter koranen må muhammedanernes hovedbeklædning *fez* kun farves rød med kermes. Perserne brugte stoffet til farvning af lak, med araberne kom træet og lusen i middelalderen til Europa.

Men 1526 indførtes fra Meksiko den på kaktus levende cochenille-skjoldlus, og siden brugte man næsten udelukkende dens farvestof cochenille til tøjfarvning. Vor plante blev altså opkaldt efter et luse-farvestof, ikke cochenille-lusens, men kermes-lusens. Man da det var kostbart, erstattede man det med bærrenes ikke særlig holdbare saftfarve.

Nordamerikanske indianere anvender roden og bærrerne som lægemiddel for rheumatisme, som afførings- og brækmiddel, i Ætiopien spises bærrerne mod bændelorm. En kemiker opdagede tilfældigt, at der i planten findes et snegledræbende stof. Der lå mange døde snegle ved en flod i det sydvestlige Ætiopien, og årsagen viste sig at være, at en landsby brugte den saponinholdige kermesbær til tøjvask i floden. Sneglen er mellemvært for den indvoldsorm, som forårsager den frygtede tropesygdom bilharziose.

Ph. acinosa

Ph. americana

Noter

1. Født 1919 på Møn. Har fra sin tidligste ungdom studeret plantefolklore, besøgte flere tyske universiteter og studerede især sammenlignende sprogvidenskab. Opholdt sig efter krigen i korte perioder hos botanikeren Oberstudienrat dr. Heinrich Marzell, Gunzenhausen. Forfattet talrige artikler og en række bøger i flere forskellige lande med hovedværket Folk og Flora I-IV 1978-80.
2. I Dansk Botanisk Forenings tidsskrift URT 1988 nr. 3 angives det at nyere undersøgelser tyder på at vor almindelige som ukrudt forekommende *Phytolacca* er den fra Kina og Japan stammende art *Ph. acinosa* (syn. *Ph. esculenta*), kermesspinat, kendelig især på de oprette klaser af hvide blomster, der udvikler sig til dybt, oftest 8-delte, til sidst rødsorte til kulsorte bær, altså en flerfoldsfrugt, hvis småfrugter dog vanskeligt løsner sig enkeltvis. Den ægte *Ph. americana* (syn. *Ph. decandra*), kermesbær har næppe endnu vokset her i landet; den er kendelig især på de udadrettede klaser, hvor frugterne hver bliver ét sammenhængende bær, dog med frie ganske korte grifler (red.).
3. 1834-35 Have-Tidende bd I s 9, se også Have-Tidende bd VIII (1842) s 455 (red.)

Små meddelelser

»Havetid«

Den i vort årsskrift 1988 omtalte haveudstilling på Langelands Museum i Rudkøbing har, som det fremgår af Havebrugshistorisk Dagbog længere fremme i dette nummer været på rundtur og fortsætter i 1990: Møns Museum i januar, Helsingør Museum i februar-marts, Fal Kro ved Ringkøbing Fjord (Skjern-Egvad Museum) i juni-august og til slut på Odsherreds Museum i Nykøbing S i september-oktober. På Fyn blev den vist i august-september 1989 i Den fynske Landsby i Skamby-Torup gården. Herfra nedenstående billede.

En bemærkelsesværdig klar og kort skildring af landbohavens udvikling her i landet gennem 210 år, forfattet af museumspædagog Helle Ravn indgik i form af fire ophængte teksttavler i udstillingen og bringes her med museets tilladelse.

Skildringen af landbohavens udvikling er lavet som en udstillingstekst, der ledsager fire modeller af en fiktiv gård »Vestergård«. På modellen ses både havens og stuehusets ændringer, og det har været et ønske at vise samspillet mellem have og bygninger. Teksten skal læses med dette in mente. Netop disse fire årstal er valgt for i udstillingen at gøre udviklingen så anskuelig som muligt.

1760

Gårdene lå tæt op ad hinanden, samlet i landsbyen. Ved gårdene og de fleste huse lå der en lille indhegnet have. Hegnet var nødvendigt, for landsbyens dyr blev i flok drevet forbi haven på vej til græsning. Haven var indhegnet med et risgærde, flettet af grene eller af et stengærde. Haven bestod af 3 dele:

1. *Kålgården*, hvor der hovedsagelig blev dyrket grønkål, hvidkål, løg og hvidløg, evt. sennep.
2. *Abildgården*, hvor der stod et par vilde æbletræer, måske et pæretræ samt et kirsebærtræ.¹ Endvidere var der gerne et par ribsbuske og en enkelt stikkelsbærbusk.
3. *Blomsterhaven*, der var ganske lille. Den var ofte præget af renæssancestilen med små firkantede bede, kantet med buksbom, lavendel eller porcelænsblomst. En del af planterne var meget duftende, og en del af dem blev brugt i folkemedicinen. Endvidere var der ofte humle i haven.

Det synes mærkeligt idag, at man i det førindustrielle, selvforsynende samfund ikke dyrkede mange flere urter i haven. Der var ofte knaphed på fødevarer, og haven kunne have givet et vigtigt kosttilskud.

1820

Efter landboreformerne i slutningen af 1700-tallet blev mange af gårdene flyttet ud fra landsbyen og kom til at ligge alene på marken. Der blev derfor bedre plads til haven. Hegnet kunne sættes i sten. Eller der kunne plantes pil², ask eller poppel³ i hegnet. Haven blev større, og der kom lidt flere urter i den end i 1700-tallet, men ændringerne skete langsomt. Der var dog kommet væsentlig flere kartofler.

I 1760⁴ stiftedes Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab, hvis formål var at fremme avlen. Der blev bl.a. gjort et stort arbejde for forædling⁵ af planter, herunder podning af frugttræer, og mange bønder blev præmieret for at pode træer, anlægge hegn omkring deres haver m.m. Også prydhaven blev større, men i årene umiddelbart efter udskiftningen af jorden og udflytningen af gårdene var der hverken tidsmæssigt eller økonomisk overskud til at bruge mere tid på haven.

De mere fremadrettede bønder anlagde haver, der kunne ses fra vejen, og som var beregnet på at blive set. Man ønskede både med bygninger og

haveanlæg at kommunikere overfor omverdenen, at her boede en bonde, der havde styr på tilværelsen. Og netop haven kunne vise dette.

Søren Pedersen, Havrebjerg ved Slagelse var en sådan bonde; og han har nedskrevet meget om samtiden i sin dagbog. Han beskriver sit havearbejde år for år. Næsten hvert år sker der nye ting i haven. Først bliver der hegnet og grøftet, dernæst bliver jorden forbedret. Han vidste til at begynde med meget lidt om dyrkning, »... men siden har jeg efterhånden indhentet mere Kundskab herom. Ogsaa har jeg kjøbt have Catecismussen⁶, som er en herlig Veiledning for Have Dyrkningen for Spisevarerne allene, som haves deraf, men lige saa meget for Frugttræernes Skyld, som give megen Nytte og Siir«.

Søren Pedersen er mere ivrig havedyrker end mange af hans samtidige. På den anden side har han kun de grovere grønsager, frugter og planter.

På samme tid levede i Svendborg en møller i Pjentemøllen. Han havde mange sjældne planter og gik meget op i såvel pryd- som nytteplanter. Han indforskrev plantemateriale fra udlandet og handlede også med planter. Bl.a. solgte han til gartnerne på omkringliggende godser. Hans »største« haveår var det år, hvor han fremviste sin have for kronprinsen og hans gemalinde, der var på officielt besøg i Svendborg.

Allerede på det tidspunkt var der stor forskel på haverne i de forskellige egne af landet. Det siges at Fyn med omliggende øer i begyndelsen af 1800-tallet havde de netteste haver og at en af årsagerne til at bønderne var bedre stillet end på Sjælland bl.a. var at »de passer deres Haver vel og har deri det fornødne af Grønt, Nødder m.v.«

1900

Det gamle bindingsværkshus var med den øgede velstand på gårdene blevet for umoderne og lille. Derfor fik mange gårde opført nye stuehuse i slutningen af 1800-tallet. I løbet af hele 1800-tallet havde landbruget gennemløbet en rivende udvikling. Driften blev lagt om, gården blev selvejet og udbyttet steg betragteligt. Der kom velstand på gårdene. I samme periode skete der en meget stor social differentiering på landet, så der nu var mange flere jordløse huse og husmandshuse end gårde.

På gårdene var havens areal blevet meget større. Ofte kunne en gårdmandskone dårlig nok få haven stor nok. Det var kun muligt at holde den store have, fordi der var piger på gårdene, der kunne være med i havearbejdet, og det kunne de afse tid til, fordi mange af de tidskrævende kvindearbejder, såsom rugbrødsbagning og smørkærning var ophørt. Det var en væsentlig ændring, at der nu forholdsvis var udlagt et meget større areal som prydhave, og at pryd- og nyttehave var skarpt adskilt.

Selve anlægget var symmetrisk anlagt omkring en midterakse. Ofte blev der lavet et rundt bed midt i haven, i bedet blev der plantet blomster.

Den største ændring var at der kom større arealer med græsplæne, og at der var lange, skuffede og revne havegange hele vejen rundt. Græsplænen var landbokonens fryd og mandens forbandelse, for han og karlene skulle slå plænen med le.

Haven var anlagt, så der indgik mange detaljer i den, men den var ikke beregnet til ophold på samme måde som idag, og der var som oftest ikke indrettet specielle siddepladser. Hvis man sad ude, blev der sat løse borde og stole ud; man havde ikke specielle havemøbler på landet. Søndagens eftermiddagskaffe blev ofte drukket i haven. Til gengæld var der mange smalle bede, der gerne var kantet med buksbom, porcelænsblomster, primula eller bellis og lavendel. På plænen var der plantet et træ, der med tiden blev meget stort, ofte en rødbøg.

Pryd- og nyttehaven var blevet skarpt adskilt, og også nyttehaven var blevet meget større. Der var kommet vældig mange forskellige urter i nyttehaven. Kartoffler var nu blevet hverdagskost, ofte blev der nu brugt så mange kartofler, så en stor del af dem blev dyrket på et fritliggende stykke jord i nærheden ude i marken. Der var også kommet jordbær i haven. Hvor der før kun var æbletræer og et par få frugtbuske, var der kommet en stor frugthave. Her var der også mange frugtbuske. Nu blev der syltet og kogt saft, og i begyndelsen af århundredet begyndte man også at henkoge frugten, så man virkelig kunne hengemme en stor del af havens produkter til vinteren.

Det billede, vi i dag forestiller os af haven på en dansk gård førhen, er billedet på århundredeskiftets have.

1970

I perioden 1900-1970 har stuehuset ikke ændret karakter. Der er kommet mørkbejdsede termovinduer, TV-antenne på taget m.m. Men karakteren er den samme. Den største ændring er, at der er blevet gennembrudt en havedør og opført en terrasse udenfor stuehuset. Selvom man ikke sidder nær så meget i haven som folk, der bor i parcelhus, er der alligevel blevet behov for en siddeplads og for direkte adgang fra huset til haven. Men for at komme i haven med maden, skal man gå gennem hele huset og ud gennem stuen. Endvidere har stuehuset og dermed terrassen jo gennem århundreder, i hvert fald fra »vores« første model fra 1760, været placeret mod nord.

Prydhavens areal er det samme som i 1900. Men der er sket store ændringer i anlægget. Hvor det tidligere betød meget arbejde at have græs, er det nu i motorplæneklipperens tid, græsset der er hurtigst at holde.

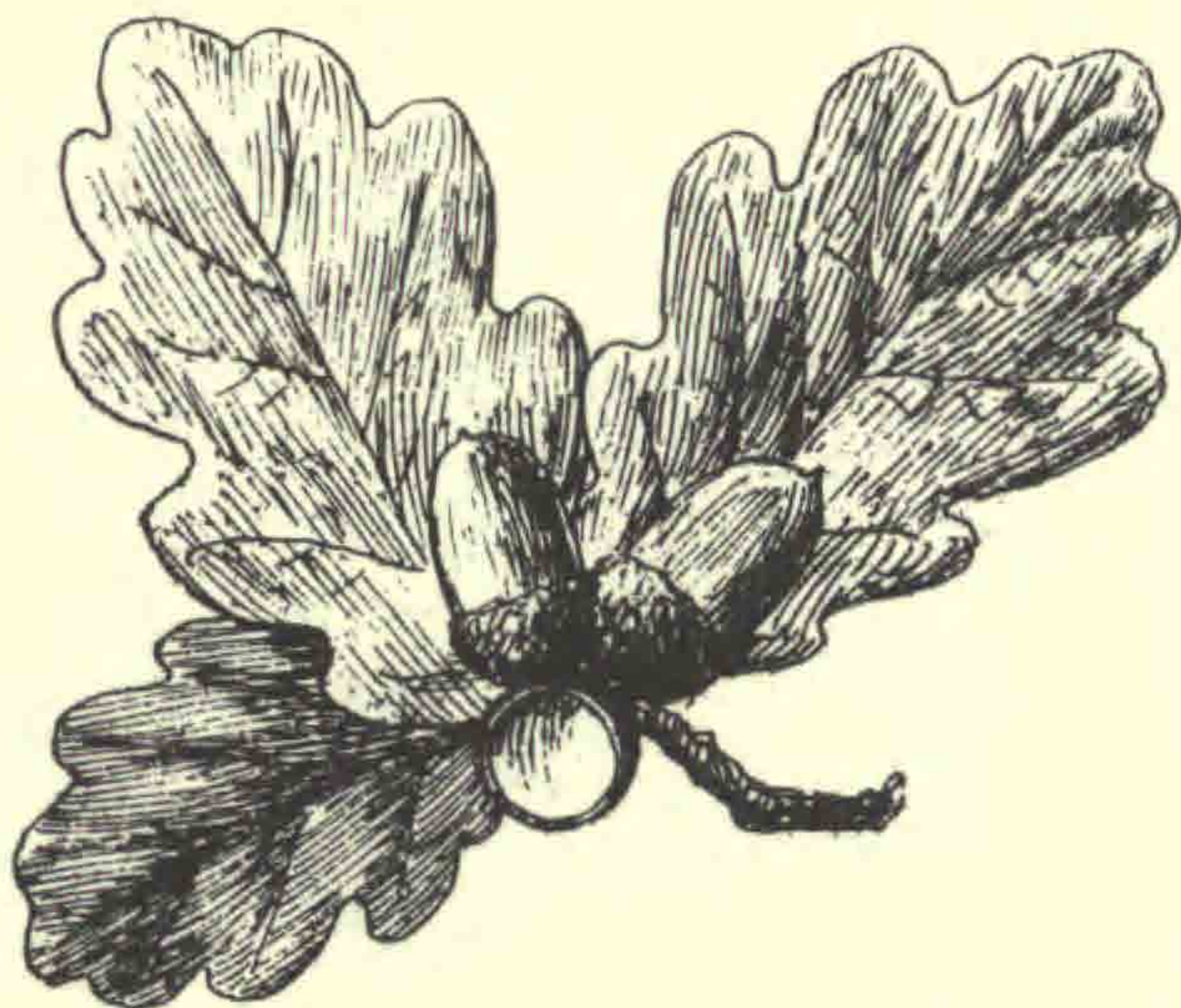
De skuffede og revne gange er væk og ligeledes de mange bede. Nu er der i stedet et langt bed hele haven rundt, og her er der plantet stedsegrønne træer og buske samt stauder, der næsten dækker jorden i sommerperioden.

Nu er det helt afgørende at haven kræver så lidt pasning som muligt. Gårdmandskonen har måske arbejde udenfor hjemmet og skal i modsætning til sin bedste- og oldemor klare alt arbejdet i huset og haven alene; kun til hækklipning og græsslåning får hun hjælp af manden.

I stedet for de mange tilplantede bede er der nu ofte potter og krukker på terrassen med sommerblomster. De er lettere at holde her end i et bed. I græsplænen kan endnu stå en stor ærværdig rødbøg. Den giver dejlig skygge på varme sommerdage, men tager også megen kraft fra de andre planter. Men ellers er der som regel ikke mange af de gamle planter tilbage. Når en ung kone er kommet til, vil hun oftest gerne have den i sin egen stil og får derfor ofte ryddet den gamle beplantning – til tider stærkt støttet af den lokale havebrugskonsulent. I 1960'erne var der ikke megen forståelse for det gamle! Arealet til nyttehaven er blevet indskrænket, især dyrkes der ikke så mange kartofler, fordi der ikke længere er folk på kost. Til gengæld har en del nyere og finere grønsager vundet indpas, og mange grønsager bliver nedfrosset til brug i løbet af vinteren.

Noter (v. red)

- 1 Sortimentet af forædlede frugtsorter var allerede i begyndelsen af 1700-tallet ret stort i herregårds- og præstegårdshaver. Enkelte gårdmandshaver har nok modtaget »smitte« derfra.
- 2 vel hvidpil
- 3 vel sortpoppel
- 4 Stiftelsen af de tre haveselskaber (hhv 1830, 1873 og 1888) kunne også være nævnt her.
- 5 Bevidst planteforædling fandtes næppe så tidligt, men naturligvis podning, der ofte lidt forvirrende kaldes forædling (forædlingsstedet = podningsstedet).
- 6 Mansa's 1787.

Beder Gartnerskoles 100 års jubilæum den 7. juni 1989

Meddelelsen om skolens 100-års-dag gav genlyd langt ud over Århus-egnen med de mange store gartnerier. Fra hele landet, ja Norden kom der lykønskninger. I god tid var der af gartnerskolen udsendt et jubilæumsskrift, se anmeldelsen andetsteds; og til festmiddagen var der udsendt indbydelser i stort tal. Et endnu større antal gratulanter mødte op til receptionen, hvor hovedtalerne blev holdt af formanden for skolens bestyrelse gartneriejer Ib Elmer og af skolens forstander Ole Aabo Jensen. Gaver væltede ind, ikke mindst i form af blomsterdekorationer og levende planter, også specialiteter og sjældenheder. I forvejen var lokalerne smykket med talrige blomsterdekorationer, lavet af skolens egne blomsterbindere. Til gengæld kunne skolen tilbyde hver af deltagerne et pottekultiveret tempeltræ (*Ginkgo*).

Der var i det hele taget ingen smalle steder. Også udenfor var der feststemning med haver og rabatter i fuldt flor, især pelagoniepartierne var et farveorgie.

Til festmiddagen blev hver enkelt deltager budt velkommen af forstanderparret. Der indledtes med sang, og der blev sunget godt og ofte, med støtte i det uddelte lille hæfte. Musikalsk underholdning var der naturligvis også – endda på meget højt plan, bl.a. med solosang af tidligere forstander Erik Klougart.

Et af aftenens højdepunkter var undervisningsminister Bertel Haarders tale. Han indledte med at fortælle, at han efter sin ankomst til skolearealet af nysgerrighed havde taget i et par dørhåndtag til de helt nyopførte huse i det store nybyggeri og havde fundet dem låst, hvilket han tog som tegn på at man passer godt på sine ting her på stedet.

Bertel Haarder talte iøvrigt mest om det allerede i 1976 på Beder indførte EFG-system (Erhvervsfaglig Grunduddannelse) contra livet under den tidligere også på Beder fungerende Højskolelov og den spænding den måtte have forårsaget. Haarder er jo selv vokset op på en højskole (Rønshoved) og var højskolelærer på Askov i fem år; men han forstod erhvervslivets ønsker om en vis indflydelse på undervisningen på en så erhvervsrettet skole som en gartnerskole. En række andre talere kom på podiet bl.a. den stedlige stationsforstander, der talte meget fint om gartnerskolen som det åndelige centrum i byen og på egnen. Også undertegnede fik i sin egenskab af tidligere lærer på skolen lejlighed til at sige et par versificerede ord, der bringes her:

Idag vi alle her til stedet vore skridt henleder,
 for hundred år er netop gå't for skolen her i Beder.
 Vi hilser den og hylder den; adressen er dens leder.
 At den må trives godt, vi dybfølt ønske-beder,
 og derfor her et mini-epos til dens pris jeg smeder.
 Den allerførste mand af faget, der fik muligheder
 at styre skolen, være undervisningsforbereder
 var Martin Jensen; inden tre år han om afsked beder;
 han måtte hurtigt sande at man ligger som man reder.
 Den næste, nu stabile, rektor, forstander og leder
 jeg husker ej (men vel hans søn), det var Henriksen Peder;
 han var en initiativrig, dygtig, kæk drivfjeder.
 Og skolen var jo ikke stor, dog Peters eftertræder
 var gamle Klougart, som dens bygningsareal udbreder.
 Han dyrker også endnu flere porrer og rødbeder,
 ja stauder, træ'r og buske, mispel, kvæde, gran og ceder;
 og lærdomsord i stuer lyder. Hvor der pukles! Hvor man sveder!
 Og nu er skoleledelsen gevaldigt sat på hjul og meder,
 ej nøjes man med én topmand, nej vi får to abbeder,
 (à propos mindet om hin abbed Wilhelm, som vi freder).
 En tredie Klougart vistnok skjult kulissespiilet leder,
 for af og til en pædagogisk kugle nok han smeder.
 Til hyldest af de fire gange Klougart jeg Jer her forleder.
 Det ej forklejner hæderen for den nuvær'nde leder,
 som sandelig har fået skolens byggeri på meder;
 en kæmpeskole er jo skabt, eleverne har muligheder!
 Det svimler, ja Jer organisationsplan chock bereder.
 Til Ole Aabo her en tak på langs, på tværs, ja alle leder.
 Men først og sidst en hilsen varm til Gartnerskolen Beder.

Johan Lange

Havebrugshistorisk dagbog 1988 – okt. 1989

ved A. Ørum-Larsen

1988

26. okt. 400-års-jubilæet for Marienlyst Slot ved Helsingør blev af kommunen, som ejer det, fejret med en reception i en af salene. – Herved præsenteredes det pragtfulde bogværk om slottet og havens historie, redigeret af Jan Faye og Hannes Stephensen, og med støtte af flere fonde. Se iverigt bibliografi.

2 af de store prydvaser fra Jardin's anlæg blev genopstillet ved samme lejlighed. På arkitekt Hannes Stehpensen's initiativ bliver de gamle forvitrede vaser genskabt af billedhuggeren Eric Erlandsen. Arbejdet er delvis udført i Dresden. Resten af vaserne bevares nu indendørs, til de også kan genskabes. Projektet finansieres privat.

December »Vestvolden« – det grønne militære parkbælte i Københavns udkant fejrer sit 100-års jubilæum. Der arbejdes på at få fredet det 14 km lange parkbælte.

1989

Januar Svensk TV (Kanal II) viser en serie på 4 om europæisk havekunst; Menneskets haver. I maj-juni også i Kanal I.

Februar Udstillingen »Den forædlede vilde« – om kartoflens historie, vises i Museet Møntergården i Odense. – Et lille skrift »Den forædlede vilde – kartoflens historie« sælges samtidig, udg. af A/S De Danske Spritfabrikker og Aalborg Museum i anledning af European Association for Potato Research's kongres i Aalborg 1987. En engelsk udgave findes også af samme skrift.

27. februar Udstillingen »Rosens kulturhistorie« åbnes på Horsens Museum. Delvis den samme som tidligere er vist i Søllerød og Århus – suppleret med genstande fra Skanderborg Museum.

26. maj Samme udstilling som i Odense »Den forædlede vilde« vises i Helsingør Bymuseum.

Maj Udstillingen »Botaniske souvenirs« vises i Botanisk Museum i København.

3. juni Professor Hother Paludan fylder 100 år.

7.-8. juni Beder Gartnerskole fylder 100 år (se Små meddelelser og Anmeldelser).

Juli En »Bibelhave« åbnes i parken Borgvold i Viborg. Den er tegnet af stadsgartner J. Gustin og skiltene til de 53 planter, der nævnes i biblen, er skrevet af tidligere biskop Johs. V. Jacobsen.

August Udstillingen »Havetid« vises på Holstebro Kunstmuseum.

Aug.-Sept. En TV-serie på 5 afdelinger »Den viktorianske have« vises i svensk TV 2.

September Udstillingen »Havetid« vises i »Den fynske Landsby« - Odense; se under Små meddelelser.

14. okt.-30. dec. En lille samling af havearkitekt C. Th. Sørensens – samt arkitekt Magnus Stephensens arbejder vises på Nordjyllands Kunstmuseum. – Arrangeret af Lulu Salto og Hannes Stephensen som arkitektur-sektionen af Kunstfondens 25 års jubilæums-udstilling med 7 udvalgte af de kunstnere, der modtog den livsvarige ydelse.

Bibliografi okt. 1988 – okt. 1989

ved A. Ørum-Larsen

1988

Eyvind Thorsen (red.): Kolonihavebogen – Politikens Forlag. Indeholder en historisk oversigt over kolonihavebevægelsen.

Susanne Guldager: Assistens kirkegård, fortid – nutid – fremtid. Landskab nr. 6

Birgitte Bøggild Johannsen: En have i Frederiksstaden.

Hanne Raabyemagle: Den engelske have – A.C. Molkte og Glorup. – Begge i Forblommet Antik. Festskrift tilegnet Hakon Lund på 60-årsdagen 18. okt.

Jan Faye og Hannes Stephensen (red.): Marienlyst Slot. Det kongelige lyst-anlæg ved Helsingør. Heri Lulu Salto Stephensens 2 afhandlinger: Kronborg Lysthave og Marienlyst Slotshave – Christian Ejlers Forlag. Udg. i anledning af slottets 400-årsjubilæum med støtte fra flere fonde. Anmeldt i bl.a. Berlingske T. 27. og 30. okt. – Politiken 10. nov. og Weekendavisen 23. dec.

1989

Lulu Salto Stephensen: Thorvaldsen og det usynlige landskab – i På klassisk Grund. Meddelelser fra Thorvaldsens Museum.

Hans Berthelsen, Bent Klougart og Jens Thejsen: Beder Gartnerskole 1889-1989 100 år i bevægelse. Jubilæumsskrift. Odder, se anmeldelse.

Hans Jørgen Nielsen: Skanderborg Slotsbanke og Slotskirkegård – i Landskab nr. 4.

Karen Permin: Samtale med landskabsarkitekt Knud Preisler (om de kgl. lysthaver) – i Landskab nr. 4.

A. Ørum-Larsen: Dumbarton Oaks i Washington. Et havekunst-historisk forskningscenter i USA – i Lustgården – årg. 70.

J. Henrik Jørgensen: Kineserier og romantik. Det kinesiske thehus i Frederiksberg Have er restaureret for millionbeløb. – Illustreret avisartikel i Politiken 7. sept.

Søren Ryge Petersen: En usædvanlig park i Kolding. Den store plantesko-
leman Aksel Olsen styrede en syndflod af planter til Kolding. – Illustreret
avisartikel i Politiken – 7. sept.

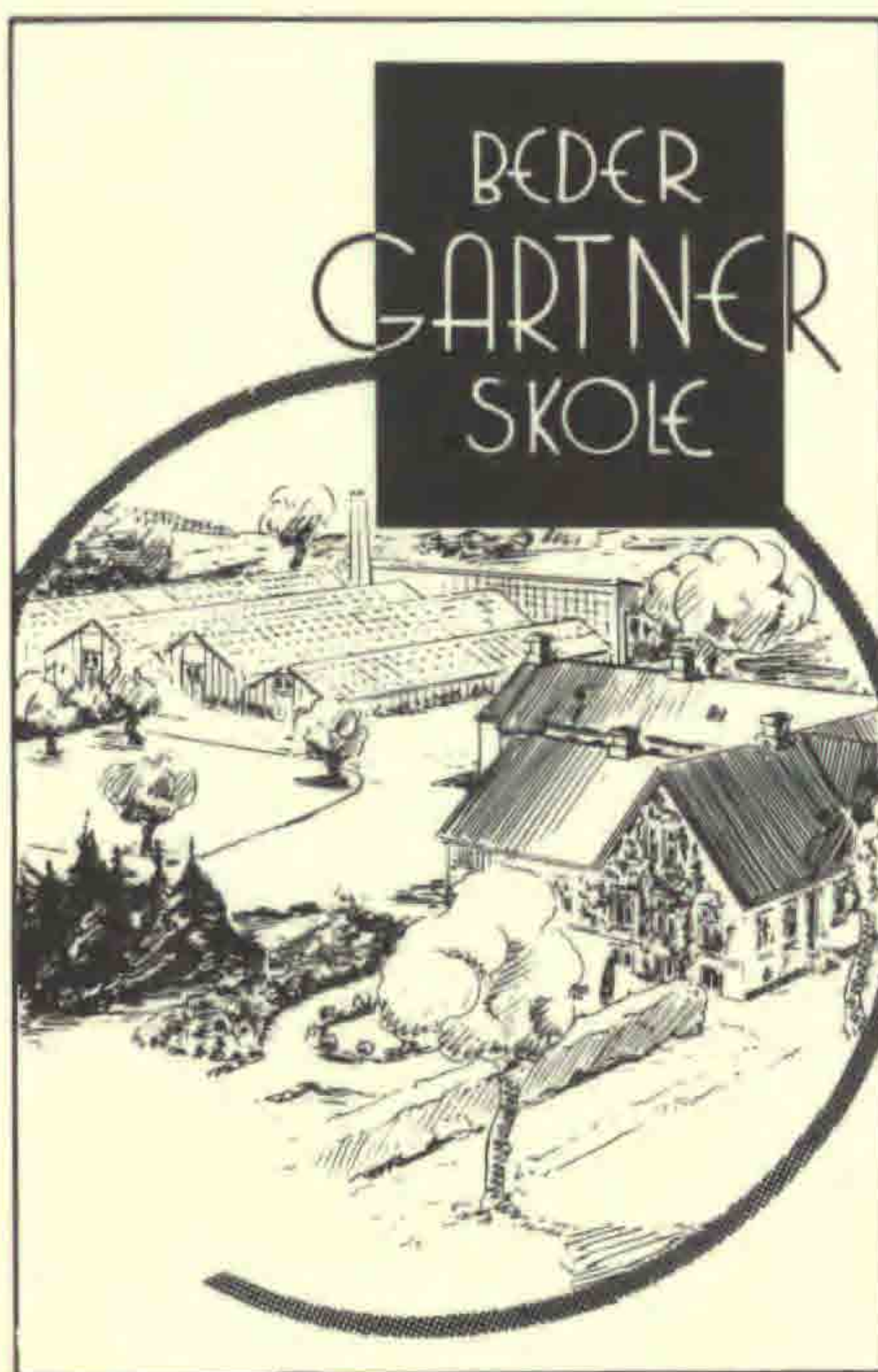
samme: Gamle mennesker og gamle haver – Illustreret artikel i Politiken
21. sept.

Davis Robinson: Jernurt – hellig-urt, slangedræber og lægemiddel – i Nyt
fra Nationalmuseet – sept, oktober og november nr. 44.

Planten er påvist som »frø« (enkelt delfrugt) i en prøve fra romertidsbo-
pladsen Stensagergård i Thy fra 300-tallet sammen med korn af byg og frø
af en række nordiske ukrudtsplanter.

Eyvind Thomsen (red.): Have og landskab. Planlægning – Anlæg – Pleje,
heri også historiske afsnit (af Jette Abel og Johan Lange).

Peter Hayden: BIDDULPH GRANGE, a victorian garden rediscovered.

Boganmeldelser

Jane Schul: Plejeplan for Nationalmuseets arealer på Frilandsmuseet 1989
38 sider, ikke i handelen, duplikeret.

Såvel Nationalmuseets Brede-Fuglevad-område som samme museums friarealer på Frilandsmuseet ved Lyngby har længe haft behov for en klart formuleret plan for pasning af arealerne med de ret mange forskellige områdekategorier, skov, klit, lynghede, eng, have og landbrugsjord. Derfor har museets ledelse i nært samarbejde med en landskabsplanlægger ladet denne udarbejde to såkaldte Plejeplaner, en for hver af de to områder, og direkte bedt landskabsarkitekt Jane Schul føre ordet og i en opsummering af sine undersøgelser holde et idealbillede op for ledelsen med klart optrukne retningslinjer. I år var det Frilandsmuseets tur til at få en venlig opsang – efter bestilling. Det var både modigt og rigtigt gjort af ledelsen. Og det er der kommet en fin (men temmelig pessimistisk) sag ud af – mest til internt brug. Men vi andre der har fået lov til at kigge med må rystes over, så meget der er i største fare for at gå til grunde, hvis ikke der sker en næsten øjeblikkelig forbedring af gartnerstilling-normeringerne. På s.25 læses der således: »Der kan næppe være ret megen diskussion om at den nuværende bemanning med 3 mand til 38 ha er helt utilstrækkelig, og at der må gøres noget for at bedre forholdene«. Hvor katastrofalt hurtigt denne situation er opstået, gøres der rede for på s.5: »I løbet af de sidste 10-11 år er antallet af ansatte blevet mere end halveret. I 1978 var antallet af ansatte gartneriske medarbejdere 8, fordelt på 1 museumsgartner, 4 gartnere og 3 gartneriarbejdere plus at der i vist omfang blev beskæftiget henvist arbejdskraft. Dette er idag reduceret til 3 gartnere (+ 1 indefrosset museumsgartner-stilling) ... Der har (yderligere) i de senere år været en meget stor udskiftning i det gartneriske personale ... Den oplæring, der nødvendigvis må til, er spildt, hvis det ikke kan lade sig gøre at holde på folk«. Om specielt den østdanske landsbys 6 haver skrives s.8: »Dette har medført at museet kun skønner det muligt idag at videreføre halvdelen af landsbyens haver efter den oprindelige hensigt og med det oprindelige planteindhold«. »Museet skønner at det trods alt er bedre at kunne vise 3 velholdte haver, fremfor at det hele er præget af forfald. Men skadeligt for helheden er det ligefuldt«. »Der vil således for fremtiden kun findes egentlige haver ved Lundagergården og husene fra Kalvehave og Dannemare«. For de jyske haver ser det også sort

ud. Der skal i det hele taget mere end almindelig optimisme til for at se en fremtid for (nogle af) haverne, hvis ikke en mæcen træder til. Ikke desto mindre skriver Jane Schul s.23: »Den i rapporten nævnte (nødvendige) bemanning på 6 gartneriske medarbejdere indebærer et krav til regulær fordobling af arbejdsstyrken. De to af de ekstra 3 mand foreslås tilvejebragt gennem en genbesættelse af museumsgartnerstillingen og en sammenkædning af gartnerstaben på Frilandsmuseet og i Brede. Brede har vist et mandsskabsmæssigt overskud, som herved ville kunne overføres til Frilandsmuseet«. Og s.24: »... der er et stort efterslæb efter flere års mangelfuld vedligeholdelse. For at nedbringe dette efterslæb så hurtigt som muligt vil det være en fordel, om der kunne ansættes ekstra mandskab en overgangsperiode. Dette kunne være i form af gartnerinteresserede langtidsledige ... Også praktikanter fra Landbohøjskolen ville kunne bruges; de har en god botanisk viden og vil som regel være meget interesserede i denne form for arbejde«. Rent umiddelbart ses det af både havernes og de andre friområders tilstand, at en større bemanning er nødvendig. Men for også at etablere en teoretisk velbegrundet baggrund for kravet om flere gartnere, analyseres områdekategorierne for at kunne fastsætte de plejeniveauer, der er nødvendige for at opretholde det ønskede præg. Plejeniveauerne angives gennem to tal, hvor det første refererer til arealtypen, fx græs, blomster, hække. Det andet angiver hvilket niveau plejen skal foretages på, med stor eller mellemstor eller mindre omhu. Det er arbejdsleder-skemaopstillinger i den kommunale model, der sammenstiller ukommensurable størrelser for på papiret at kunne angive, hvormed fx en sjusket passet have med både blomster, urter, græsplæne og hække kræver i arbejdstimer, sammenlignet med en sirlig have med kun blomster, inventar (dvs havemøbler) og hække, formodentlig et brugbart hjælpemiddel for gartnerformænd. Men forfatteren skal have en stor tak for de først citerede meget klare udtalelser, om hvor nødvendigt en meget hurtig hjælp er, for at miljøet i Frilandsmuseet skal kunne hæves op på dets tidligere meget høje stade.

Beder Gartnerskole 1889-1989. 100 år i bevægelse 1989

Redigeret af Hans Bertelsen, Bent Klougart og Jens Thejsen.

Et smukt, 116 sider stort, helt kvadratisk skrift holdt i sort-hvidt og grønt, idet alle artikel-overskrifter er grønne, og mange af de gamle fotografier er forsynet med grøn toning. Også mange reklamer (ofte i form af lykønskninger) er helt eller delvis grønne, ligesom talrige i teksterne spredte Jens Thejsen-interviews eller korte uddrag især fra elevforeningstidsskriftet »Gartneren« har grøn baggrund. Det giver en vis form for liv og afveksling. Pågående reklamer virker dog i bedste tilfælde uroskabende, i andre tilfælde skæmmende, især hvis de er kommet til at stå på hovedet som s.98 og

115. I en velskrevet artikel af Sten Porse: »Vokseværk« er der med fede typer indskudt korte punkter af skolens udvikling fra 1964 til 1989. Lige i begyndelsen svarer de smukt til den efterfølgende tekst som en overskrift til denne, men derefter er der ingen forbindelse mellem »overskrift« og tekst. De kan bedst læses helt adskilt, for så giver de hver for sig en god oversigt over udviklingen i de sidste 25 år.

En parallelt løbende men dog helt anden udvikling er foregået i de sidste 25 år i danske (og andre) gartnerier, nemlig i teknisk henseende. Den umådelig indholdsrige oversigtsartikel er skrevet af Asger Klougart og hedder »1964-89. De store ændringers tid i dansk gartneri.« Den udgør sammen med Sten Porses artikel kærnen i jubilæumsskriftet og beskriver på kun 21 sider den eksplosion, der er sket i vor tid indenfor vort fag. Mens det langt op i 50erne var en selvfølge at en gartner med hånden og evt. et passende redskab måtte blande sin jord, vande sine potteplanter, fyre, gøde samt transportere potter i trillebør og derefter lægge små lerskår i bunden af hver potte, så er det nu en saga blott, simpelt hen fordi man idag ville dø af sult med en sådan praksis.

Er der nogen der har fulgt denne udvikling på nærmeste hold, ja har medvirket til den ved at formidle den teoretiske videnskab ud til alle vore (væksthus)gartnerier, så er det Asger Klougart. Det prales der ikke med i artiklen; der peges derimod især på andre udviklingsfremmende momenter som fx stiftelsen af Dansk Landbrugs Realkreditfond, der nu i 20 år har ydet lån også til gartnerier. Opfindelsen af rullecontaineren her i Danmark var et andet moment; nu sælger man ikke længere potteplanter kassevis, men containervis; det har støttet dansk eksport enormt.

Meristemkultur, termo-terapi og anden bioteknik er forlængst blevet almindelig, snart følger gensplejsning efter. Alligevel er det ikke resulteret i lutter massekulturer, selv om disse virker meget dominerende. Der er gudskelov nicher til de små gartnerier.

Et projekt om »nye planter« startedes på forsøgsstationen i Årslev i 1980, og klonudvælgelsen af sunde, yderige potteplanter gav grundlag for produktforbedring med et stort og afvekslende sortiment.

Men det er naturligvis først og fremmest i storbedrifterne at computerstyret kultur er væsentlig.

I stærk modsætning til denne skildring af det supermoderne gartneri står nogle af de øvrige artikler i jubilæumsskriftet; for der er her blevet plads til både at nostalgere og til at skildre den første og den sidste tid nøgternt og sagligt i Jens Thejsens artikel: »Beder i begyndelsen« og i hans tre interviews med henholdsvis Arne Melballe, Poul Schmidt Jensen og ikke mindst med den nuværende forstander Ole Aabo Jensen, der har gjort den sidste allermest hektiske udvikling med og ganske særlig fået EFG-undervisningen helt på plads. Det er en bemærkelsesværdig indsats. Johan Lange

Ekskursionsberetninger

Fredensborg, lørdag den 15. juli 1989.

Havebrugshistorisk Selskab afholdt for første gang en ekskursion midt i sommerferien. Årsagen var, at de dele af Fredensborg slotshave, som normalt er lukket for publikum, i juli måned er tilgængelige, det samme gælder slottet. Da de første ekskursionsdeltagere mødtes ved Fredensborgs gitterlåge, begyndte det at regne, og da ialt 36 medlemmer og ledsagere var samlet og kgl. haveinspektør Ole Stattau ledsaget af landskabsarkitekt Jens Hendeliowitz, også fra Inspektoratet, slotsgartner Jacob Jacobsen og hans folk bød os velkommen, var der ingen tvivl, den tørre sommer var blevet afløst af vedvarende regn.

Med de besøgende stående på slottets havetrappe gav Ole Stattau et kort rids af slottets og havens historie fra opførelsen i 1718 over N H Jardins ændringer i 1760'erne til Mansas og Rothes omlægninger i 1800-tallet. Derefter gennemgik han de renoveringsprojekter, som er gennemført og de, som vil blive gennemført i den nærmeste fremtid. De tilbageværende af Krigers alléer fra 1720'erne og slotsalléen blev i slutningen af 60erne tilbageskåret til ca. halv højde og rensat for sidegrene, som det blev gjort i alle slotshaverne under Inspektoratet. Træerne *Tilia europæa pallida* kvitterede med ny grensætning. I Fredensborg gennemføres nu også nyplantning af manglende alléstrækninger og nyplantning efter fældning af de gamle allétræer.

Til nyplantning har man i de senere år anvendt en amerikansk slank type af *Tilia europæa pallida* ud fra den filosofi, at man skal have træer med slankere kronvækst end de gamle, da det må erkendes, at man ikke vil kunne holde træerne i de lange alléer klippede. Det vil således være ønskeligt, at træerne af sig selv bliver slanke. Ved nyplantning mister man i en årrække det frie kig gennem alléerne, som var opnået, da træerne stod som høje kandelaberlinde og ved den form, de fik efter tilbageskæringen.

Fra slottets havetrappe fortsattes ind i Marmorhaven – den private have, der med sine mange marmorbeklædte mure, skulpturer og vaser, ja sågar en lille kaskade, er et enestående eksempel på en italiensk inspireret parterrehave skabt af N H Jardin, men vejret lod ikke rigtig denne have komme til sin ret, interessen samlede sig om det gamle æbletræ – en »Danziger Kant« ved den dobbelte trappe, og nede i den tidligere menagerie- og frugthave med den ottekantede dam og ø blev det usædvanligt store eksemplar

af tulipantræet *Liriodendron tulipifera* beundret. Herfra gik man ind i Kriegers gamle køkkenhave gennem den smukke åbning i havemuren, der med sin halvrunde form smukt gentager buegangens form, den buegang som løber nord-syd gennem køkkenhaven. Køkkenhavens regelmæssige kvarterer går helt tilbage til 1720'erne. Her dyrkes fortsat grønsager til den kongelige husholdning. En stor bestand af artiskokker blev beundret, hvorimod et par kvarterer med dækafgrøden honningurt vakte nogen undren.

Orchidéhuset og de øvrige drivhuse i gartneriet gav velkomment læ for regnen.

Særlig interesse vakte samlingen af fine gamle geranier, som stod langs et af drivhusene.

Her sluttede turens mere officielle del, og der blev takket af. En lille standhaftig flok fortsatte til Nordmandsdalen. Lisbeth Saaby fra Miljøministeriet ridsede kort historien bag anlægget op og forklarede om den igangværende restaurering af anlæggets skulpturer. Nordmandsdalen blev anlagt efter Frederik den 5's ønske som et fransk busket i en sænkning i terrænet. En cirkulær hæk indrammer tre koncentriske terrasser. På terrasserne er opstillet en samling legemsstore sandstensskulpturer forestillende norske bønder og færøske fiskere i egnskarakteristiske dragter. Mellem figurerne står lindetræer.

Frederik d. 5 havde fået kendskab til en samling små figurer skåret i elfenben af den norske postkører Jørgen Garnås og ønskede disse genskabt i naturlig størrelse. Billedhuggeren Gotfred Grundt huggede dem i sandsten, og de blev derefter opstillet på terrasserne omkring en central søjle med gylden kugle på toppen. Flere af soklerne står i øjeblikket tomme. Lisbeth Saaby fortalte om årsagen til de manglende skulpturer. Figurerne har som alle sandstensudsmykninger været udsat for nedbrydende kræfter fra luftens og regnens indhold af syrer, men her især fugt, mos- og lav-vækst grundet de store skyggende træer.

Ved restaureringen har man først forsøgt at genskabe et par af figurerne i beton, men da man ikke var tilfreds med resultater, er løsningen nu blevet, at man sender figurerne til genhugning i Østtyskland, hvor man ved Dresden har en sandsten, som anses for at være af en mere holdbar type end den tidligere anvendte gotlandske sandsten. Efter denne redegørelse gav deltagerne op over for regnen og ilede til bus og biler.

Der blev således ikke lejlighed til yderligere at gennemgå Kriegers, Jardins og Rothes anlæg og på stedet diskutere den indsats, der idag gøres for at genskabe alléerne, problemerne med den aldrig afsluttede hovedakse i Slotsalléen og gennemførelsen af Dybeallé eller de konflikter, der opstår ved rekonstruktion af barokanlægget på bekostning af Rudolf Rothes 1800-talsanlæg, hvilket undertegnede havde glædet sig til at diskutere med deltagerne.

Jette Abel

Kalundborg og Lerchenborg den 10. juni 1989

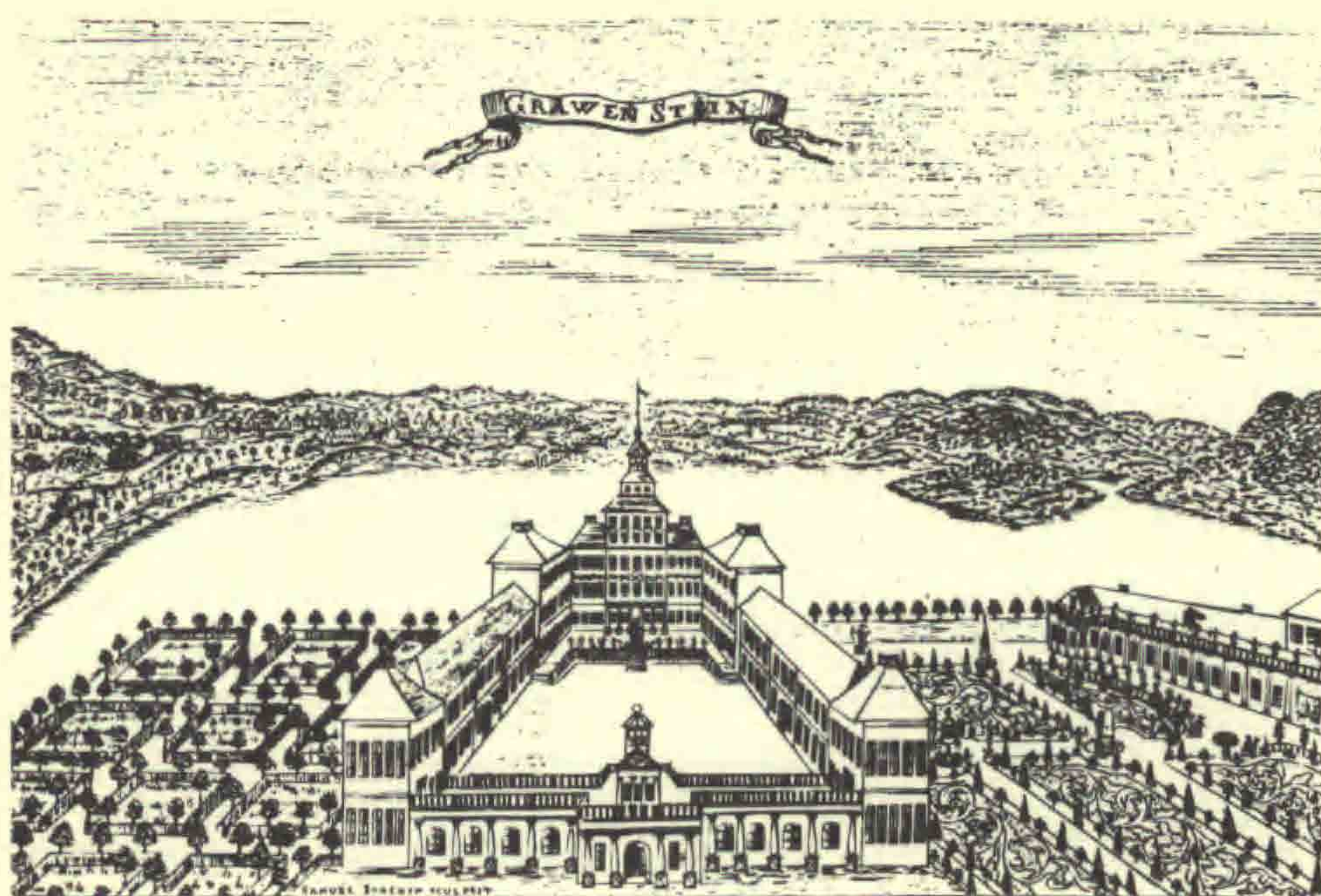
Ca. 25 deltagere mødtes i fint vejr for under ledelse af den lokalkendte, hollandskfødte kommunelærer Wit at blive grundigt belært om Kalundborgs bygnings- og anden historie (og mindre grundigt om det kalundborgske politis og øvrige myndighedspersoners utilstrækkelighed) snart venligt eksamineret i spredte historiske detaljer. Ruinerne af den vestlige borg blev forbigået, derimod fik vi mange spændende oplysninger om østborgen og dens tidligere overordentlig store betydning for rigets administration og som rigsarkiv samt statsfængsel bl.a. for en så prominent person som kong Christian II. »Esbern Snares forsvarskirke«, som Kalundborg Kirke er blevet kaldt, beså vi indvendigt og lidt udvendigt, uden at det blev drøftet, hvorfor den kan være blevet benævnt som her anført, lige så lidt som problemet med de meget specielle skydesprækker i de to af de fire hjørnetårne og de tilsvarende sprækkers ombygning til brugbare glamhuller i de andre to med klokker senere forsynede tårne blev omtalt. Andre tilstødende gamle bygninger som fx kirkeladen, »Dronning Margrethes Vognport« (nu mødesal og menighedshus) og Præstegades meget gamle, toetages middelalderhus med fladbuede vinduer i spidsbuet spejl og middelalderligt murskifte blev derimod både forevist og godt og kyndigt omtalt.

Efter indtagelse af (medbragt) frokost på Asnæs gamle skole, nu restaurant, kørte vi til Lerchenborg Have, hvor vort bestyrelsesmedlem Kirsten Lund-Andersen gjorde rede for sit mangeårige og grundige restaureringsarbejde. Det er et stort og stærkt tiltrængt arbejde, der her er blevet fuldført; det sigter på en genskabelse af det oprindelige barokke anlæg, i det mindste hvad alléer og buegange angår. Således er den ved de romantiske anlægs skabelse foranstaltede amputation af den sydøstlige »skulder« nu blevet gjort god igen, og skulderen er blevet »genpåsat«. Det har bl.a. kostet et af landets prægtigste ægte tulipantræer (*Liriodendron*). Men nu har vi eller rettere får vi snart et helstøbt barokanlæg i den form og det omfang, det er økonomisk muligt idag. Se iøvrigt Kirsten Lund-Andersens udførlige redegørelse i vort årsskrift for 1988.

*Christiansfeld, Gråsten, Flensborg og Augustenborg
den 26. – 27. august 1989*

Ca. 14 af de efterhånden ialt 25 deltagere mødtes kl. 12 på parkeringspladsen i Christiansfeld lige ved herrnhutermenighedens kirkegård, »Gudsageren« for under Aage Andersens ledelse at bese både denne og den særprægede by. Kirkegården er i de senere år undergået visse forandringer: alle lindene er blevet skåret meget stærkt ned, men er nu godt igang med at regenerere en krone. Beskæringen har bevirket at begge de to halvdele af området, kvindebegravelserne mod øst, mændenes mod vest nu fremtræ-

der helt anderledes lyst, men egentlig ikke venligt. En anden radikal ændring af kirkegården iværksattes nemlig for over 30 år siden, da den mange steder meget tætte og jorddækkende vedbendbevoksning, der jævnlig truede med at overvokse og skjule de skråt nedliggende, helt ens gravsten, blev fjernet. Det yderst spartansk udstyrede gravområde fremtræder derfor nu meget bart og nøgent. Forbindelsen fra kirkegårdens sydportal til den gamle bydel ved Lindegade er også blevet ændret, idet en smuk lindeallé på dette strøg er fjernet for mange år siden. Både den allé og lindene på kirkegårdens ældste del må være plantet samtidig med kirkegårdens anlæggelse i 1773. Og sandsynligvis ligeledes i 1770'erne er træerne på kirkepladsen mellem Lindegade og Nørregade i bykernens vestside blevet plantet. Det drejer sig om et mindre antal hestekastanier og flere ligeledes store, i to omgange topstævnede linde, nu alle med meget store kroner. Selv om mange af husene i hovedgaden er blevet forsynet med store, grimme forretningsvinduer, står endnu flere af 1700-tals-husene i den originale ubørte form; andre er dog, takket være den noget brutale N-S-gående gennemskæring af byen blevet afkortet eller mishandlet på anden måde. Også brødremenighedens yderst smukke kirkesal uden alter og kor fik vi lejlighed til at beundre.

Næste punkt var Gråsten Slotspark bag den ret nyopførte smukke hvide mur langs hovedgaden. Her gjorde landskabsarkitekt Asger Ørum-Larsen rede for dele af slottets historie, ligesom den følgende redegørelse (i let afkortet form) skyldes Ørum-Larsen. Begyndelsen til det nuværende slot gøres af statholderen i hertugdømmene, storkansler Frederik Ahlefeldt i 1670. To pavilloner med en portbygning imellem opføres i den nordlige ende. Ved den vestlige fløj anlægges en have med et kunstfærdigt broderiparterre. Anlægget er muligvis inspireret af haven ved Gottorp Slot. Parterret er smykket med et kostbart springvands-bassin i midten og med mange statuer. En pragtfuld orangeri-bygning afsluttede dette franske haveanlæg mod vest. Det er sikkert her i haven at det første æbletræ af den berømte sort 'Gråsten' har vokset blandt andre, vel importerede træer.

Den første kendte gartner ved haven hed Johan Philip. Derefter kom i 1715 Hans Petersen, som udgav sine erindringer om slottet. Hans mandlige efterkommere var gartnere ved Gråsten i 121 år.

Slotskirken i den vestlige fløj indvies i 1699. Den var i barokstil og er bevaret nogenlunde til idag. Slotsbyen, der først kaldtes »De nye Huse«, vokser op under det store byggeri. Først med ca. 30 huse i to rækker langs søen.

Gråsten Palæ

Hertug Christian August I af Glücksburg køber Gråsten i 1725. Hans mor var en datter af grev Frederik Ahlefeldt den Yngre. Tidligere havde hertug Ernst Günther bygget det første lille slot på Als med navnet Augustenborg ca. 1650.

Orangeriet misligholdes og nedrives. Det erstattes senere med et menageri. Også østfløjen imellem pavillonerne nedrives. Den erstattes af en mur ind til slotsgården.

Hovedbygningen ved søen brænder i 1757 og ødelægges totalt. Store kunstneriske og kulturhistoriske værdier går tabt for stedse. En ny boligfløj bygges imod øst i 1759, og en såkaldt »Langegang« forbinde de to sydlige pavilloner.

Man begynder at omlægge haven i engelsk stil som den første i Danmark. C.C.L.Hirschfeld giver en begejstret skildring af den i sin »Theorie der Gartenkunst« (1779-85): Der var bugtede stier i parken og langs søen, udsigtshøje, en kaskade, små rislende bække, idylliske broer, romantiske lysthuse, en fantastisk eremithytte, et hvidt udsigtstårn ved søen, et fuglehus, løvgange, gamle hække og mange smukke træ- og blomsterplantninger.

Slotsbyen ved søen vokser.

Det engelske parkanlæg beskrives igen, nu af L.M.Vedel i hans »Indenlandske rejser gennem de betydeligste og skønneste egne af de danske provinser« 1803.

Gråsten Slot benyttes nu kun som sommerbolig, men prinsesse Charlotte Amalie dyrker mange blomster i haven.

I »Langegang« bygges i 1842 en trefags-bygning med kuppelformet spir.

Under treårskrigen indkvarteres både danske og slesvig-holstenske soldater i slottet, bygningerne og inventaret lider overlast.

Hertug Christian August II landsforvises i 1851 på grund af hans deltagelse i treårskrigen på oprørernes side. Han flytter til slottet Primkenau i Nedre-Schlesien i Tyskland.

Den danske stat køber Gråsten i 1852 imod at hertugen opgiver at blande sig i det danske monarkis arvefølge.

Gråsten Slot sælges i 1862 til grev Adam Gottlob Moltke Huitfeldt; men han sælger det nogle år senere, så det atter kommer i Augustenborgernes besiddelse.

Under krigen 1864 bliver slottet hovedkvarter for de preussiske tropper.

Bøgehække plantes i den tyske tid ved indgangen til de to have dele.

Gråsten får jernbane i 1899.

Parken udvides i 1903. Gråsten-æbletræerne plantes i den østlige have del. Tårnbygningen i »Langegang« reduceres i bredde og forsynes med udgang til haven. Et pergolaanlæg forbinder den med de to pavilloner.

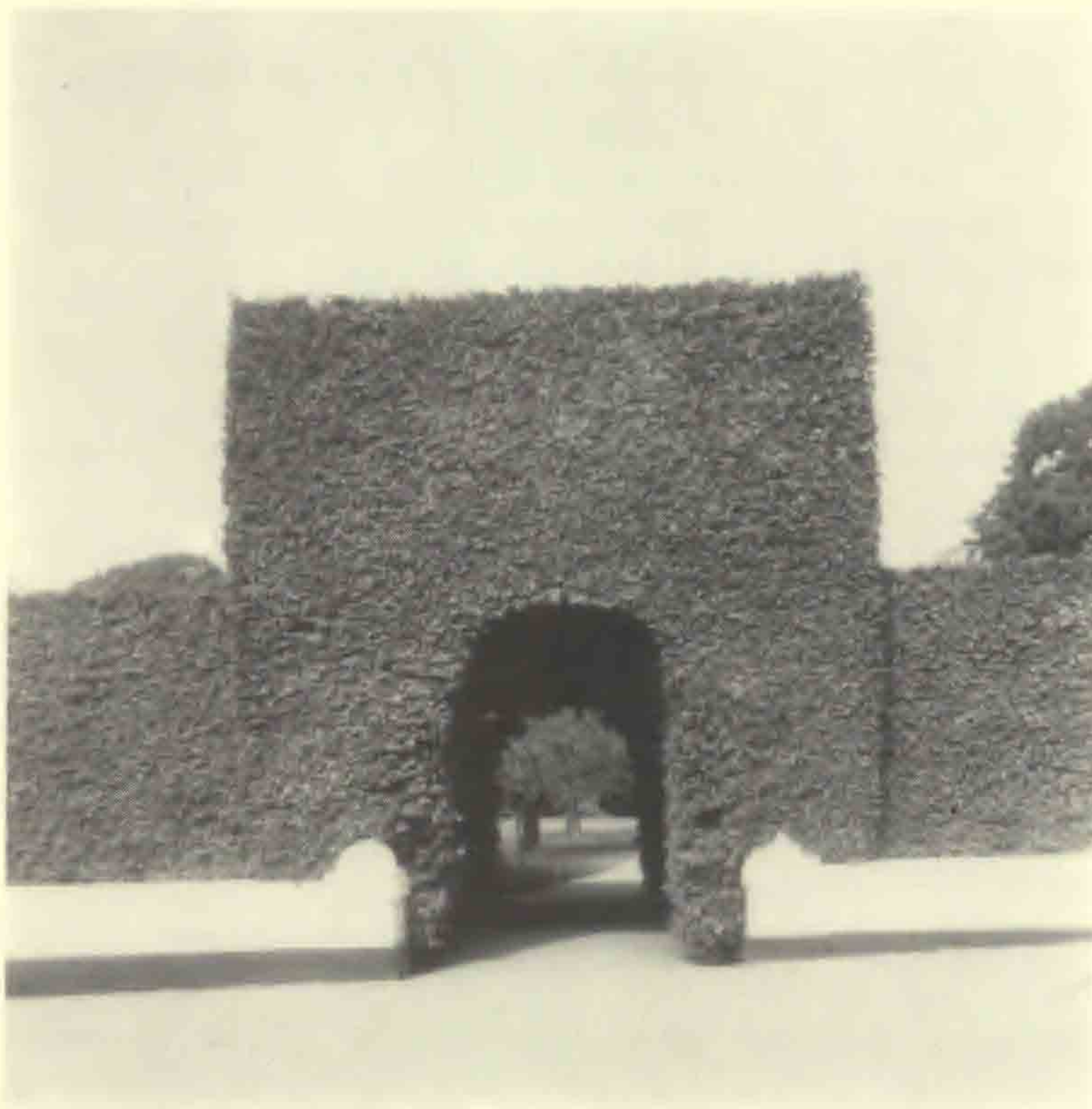
Efter første verdenskrig overtages Gråsten Slot i 1921 af den danske stat.

Det benytttes i nogle år som domhus og politistation for slotsbyen. I riddersalen indrettes offentligt bibliotek.

Gråsten Slot gives i 1935 af staten som bryllupsgave til kronprinseparret, Frederik og Ingrid. Bygningerne istandsættes. Pergola-anlægget erstattes af lave mellembygninger. Riddersalen ombygges til den nuværende havesal. En haveterrasse bygges. Parken, som er sprunget i skov, genanlægges.

Slottet bliver i 1936 sommerresidens for kronprinseparret.

Under anden verdenskrig var slottet ubeboet, men var i slutningen tysk lazaret. Efter 1945 skaber Dronning Ingrid sine smukke blomsteranlæg omkring slottet.

I 1972 dør Kong Frederik, men Dronning Ingrid beboer fortsat Gråsten Slot om sommeren (juli), hvor parken er lukket for offentligheden. Dronningen samler her sine børn og børnebørn til familie-sammenkomster.

Under en afsluttende rundtur i Gråsten by besigtigede vi monumentet for den danske historiker rigsarkivar A.D.Jørgensen (1840-1897), som blev født i Gråsten som søn af hertugelig priviligeret farver og silkevæver Marcus Jørgensen. Busten er udført af Gunnar Hammerich og blev afsløret i 1932.

En af A.D.Jørgensens sønner var havearkitekt Erik Erstad-Jørgensen (1871-1945). – En søn af ham igen var havearkitekt Troels Erstad (1911-1949).

Et ganske kort besøg aflagdes til allersidst ved »Palæet« eller »Det gule Palæ«, der blev opført i 1816 af hofråd Thomas Thomsen, tipoldefar til Asger Ørum-Larsen. Huset rummer bl.a. en festsal med italienske stukarbejder, og kælderen er forsynet med særdeles solide stenhvælvinger. Til Palæet hørte en stor have med stenbassin i tidens stil. Det meste af haven er nu solgt fra, der iagttoges på afstand en stor hængebøg.

Hofråd Thomas Thomsen var hertugdømmets højeste juridiske embedsmand – justitiarius eller dommer. Han var hertug Christian August II's betroede og loyale højrehånd, administrerede hans godser og styrede også den lille slotsby med sikker hånd. Palæet blev i årene 1947-72 benyttet som kaserne for de vagthavende gardister ved slottet. Idag er bygningen privat ejet.

Søndag morgen den 27. august kl. 9 samledes ekskursionsdeltagerne på havnen i Flensborg og startede så med en tur gennem de søndagsstille gader med små afstikkere ind i de hyggelige slipper mellem bygninger og idylliske gårdinteriører, bl.a. nogle, hvor de tilstødende bygninger ifølge mindeindskrifter har været lagerrum og lignende for de to driftige A. Christiansen'er, far og søn, hvis have, hvoraf der nu ikke er helt så meget tilbage som ønskeligt, var hovedmålet. Vi koncentrerede os om kirkegården med monumentet for A. Christiansen sen. og familiegravstedet, det tidligere skyttehus (nu administrationsbygning for det danske skolevæsen), kørestalden, mens det smukke keglehus var væk. Den længe efter Christiansens tid opstillede og hurtigt derefter fjernede Istedløve måtte vi naturligvis undvære; men den runde plæne fik vi at se. Også den halvt underjordiske spejlsal, der er afbildet i Ørum-Larsens artikel i vort årsskrift for 1988 fik vi forevist; den er både interessant og næsten enestående i sin art i hele Vest-europa, men ligner nu nærmest en forsømt kælder. Iøvrigt henvises der til nævnte artikel.

Efter dette noget våde formiddagsbesøg gik turen tilbage til fædrelandet med Augustenborg som ekskursionens sidste mål.

Hertug Ernst Günther opførte det første Augustenborg (i bindingsværk) på den nedlagte landsby Stavnshøj's jorder i 1651, da han ægtede prinsesse Augusta af Glücksburg, efter hvem slottet er opkaldt. Hertug Frederik Christian den Ældre nedbrød det gamle Augustenborg og byggede i 1770-76 det nuværende Augustenborg. Senere anvendelser: lazaret, kaserne (fra 1865), seminarium (fra 1878), sindsygehospital (fra 1932). Arkitekten ikke kendt.

Den store slotsbygning udgør sammen med den trefløjede staldgård en klart opbygget helhed, helstøbt trods det at den er opført over en 30-årig periode 1733-64. Kirken minder om Gråstens, men har kun én akse, den

øst-vest-gående, med prædikestol over altret ligesom i Vartov – og iøvrigt mange tyske kirker. Hertug-stol i vest. Tøndehvælv med loftsstukornamenter i rokoko.

Parken går i ét med skoven. I denne fjerneste ende af parken findes resterne af den dobbeltallé, der fortsætter gennem skoven; den stammer fra det oprindelige franske anlæg og sigter mod det gamle slot, formodentlig på den plads, der nu er optaget af den sydlige halvdel af den nuværende hovedfløj. Endnu i 1796 var der store blomster-parterrer foran såvel slot som palæ. Nu er alle de mange gange og bede sløjfet og henlagt i engelsk stil. To markante linde er H.C. Andersens Lind og den norske frivillige militærlæge S.D. Schiøtz' Mindelind.

Endelig må nævnes Palæet for enden af Palævej, bygget til den yngre hertug Frederik Christians søster prinsesse Louise. Efter hendes død flyttede enkehertuginde Louise Augusta ind, senere var det herredsfogderi og borgmesterkontor, senere (fra 1932) overlægebolig, nu (nederst på rangstien?) fritidshjem. To ioniske træ-søjler, mansardtag og mod haven fire ioniske pilastre understreger bygningens oprindelige ambitiøse karakter. Også foran (syd for) denne fornemme bygning har der været store parterreanlæg, nu kun klippet græs, kantet med busket med ret mange sjældne vedplanter, næsten alle af nyere dato her i landet. Slotsgartner Christensen var vor elskværdige guide under hele rundgangen, mens vi under besøget i slotskirken fik fin historisk redegørelse også for hovedpersonerne i Augustenborgs historie af fru Thora Nissen, Augustenborg Hovedgård. I dennes store smukke have, som niece Thora gæstfrit gav os adgang til, sluttede ekskursionen. Der iagttoges en stor og smuk, overfrodig bevoksning af kæmpebalsamin, *Impatiens glandulifera*, der kun har været kendt i landet i knap 150 år, mens en højt klatrende enbo galdebær, *Bryonia alba* er middelalderlig ligesom rød hestehov, *Petasites hybridus* syd for den enormt store strå-tækte og fredede lade.

Johan Lange (med væsentlig hjælp fra
A. Ørum-Larsen)

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
19 årgang – 1989

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 Frederiksberg C

Redaktion: Johan Lange (ansvarh.), Hans Mathiesen, Finn Sørensen

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Inger Olesen, Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 100,00 kr.

Medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre kr. 35,00 pr. stk.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Gunnar Weisæth: Om Christian Gartner, død i Norge 1716 og hans hagebok HORTICULTURA, trykt i 1694	7
A. Ørum-Larsen: En mindeværdig proprietærgårds-have nær Vamdrup	16
Søren Cock-Clausen: Nyt om gamle haveklokker ...	24
V.J. Brøndegaard: Kermesbær – et haveukrudts kulturhistorie	35
Små meddelelser	
»Havetid«	38
Beder Gartnerskoles 100 års jubilæum den 7. juni 1989	43
Havebrugshistorisk dagbog 1988–okt. 1989	45
Bibliografi 1988–okt. 1989	47
Boganmeldelser	
Plejeplan for Nationalmuseets arealer på Frilandsmuseet, af Jane Schul	49
Beder Gartnerskole 1889-1989. 100 år i bevægelse	50
Ekskursionsberetninger	
Fredensborg	52
Kalundborg og Lerchenborg	54
Christiansfeld, Gråsten, Flensborg og Augustenborg	54